

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ**

Факультет урбаністики та просторового планування

Завідувач кафедри
політичних наук і права
д. п. н., проф.

_____ Є.В. Перегуда

Кваліфікаційна робота

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 281 “Публічне управління та адміністрування”

на тему:

**НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У
СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН**

Виконав:
Ковальчук Захарій
Володимирович

Керівник:
д. держ. упр., доц.
_____ С. О. Андрєєв

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН	7
1.1. Понятійно-термінологічний апарат публічного управління у сфері державно-церковних відносин	7
1.2. Історична еволюція підходів у сфері державно-церковних відносин	13
1.3. Основні моделі публічного управління у сфері державно-церковних відносин	19
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	25
2.1. Нормативно-правова база публічного управління у сфері державно- церковних відносин в Україні	25
2.2. Організаційні засади публічного управління у сфері державно- церковних відносин в Україні	37
2.3. Механізми взаємодії державних та церковних інститутів в Україні та досвід зарубіжних країн.....	42
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	53
3.1. Розвиток правового забезпечення та організаційних засад публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні.....	53
3.2. Основні напрями модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні	59
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75

ВСТУП

Актуальність теми. Інститут церкви посідає чільне місце в суспільному житті більшості сучасних країн світу. Релігійні цінності та традиції продовжують суттєво впливати на духовно-моральний вимір суспільства та цілепокладання в публічній політиці та управлінні. Суспільна стабільність та можливості розвитку країни, національна безпека суттєво залежать від діяльності релігійних інститутів, їх толерантності та взаємоповаги. Зазначене зумовлює необхідність побудови конструктивних та дієвих державно-церковних відносин, стан яких у підсумку значною мірою впливає на процеси державотворення, єдність нації, її досягнення як всередині країни, так і на міжнародній арені.

В Україні вплив релігійного чинника на суспільні відносини та публічну політику є традиційно значним, що зумовлено особливостями національного менталітету, головною складовою якого є релігійна духовність, а також історичним минулим, тісно пов'язаним, насамперед, з утвердженням та розвитком православ'я на теренах нашої держави. При цьому українське суспільство характеризується поліконфесійністю, також має глибоке історичне коріння та є передумовою виникнення та загострення міжконфесійних конфліктів, особливо при політизації релігійних відносин. Отже, невід'ємною умовою розвитку України є налагодження дієвих державно-церковних відносин в інтересах суспільства. Натомість, наразі ці відносини не набули усталеності, передусім на концептуальному рівні, відбувається активна дискусія щодо взаємних прав та обов'язків держави та церкви, основних принципів та підходів у їх взаємодії, що актуалізує пошук найкращої моделі таких відносин у сучасних умовах.

Різноманітні питання державно-церковних відносин в Україні та закордоном, їх нормативно-правового забезпечення, організаційних структур публічного управління, механізмів співпраці державних та релігійних інститутів досліджували М.Баюк, В.Бліхар, М.Васін, Л.Дудка, Г.Єрмакова, Ю.Кальниш, А.Кобетяк, А.Колодний, Я.Котилко, Т.Краснопольська, І.Лопушинський,

О.Мелехова, М.Мельникович, О.Мельничук, С.Онищук, Т.Павроз, М.Палінчак, Л.Филипович, С.Шаправський та ін. Однак, незважаючи на великий масив досліджень, присвячених різним аспектам взаємодії держави та церкви та управління у релігійній сфері, залишаються актуальними питання модернізації організаційно-правових засад та механізмів державно-церковних відносин, виходячи з сучасних тенденцій розвитку цих відносин в Україні та кращого зарубіжного досвіду в цій сфері.

Метою кваліфікаційної роботи є науково-теоретичне обґрунтування та визначення перспективних напрямів модернізації системи публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні.

Для досягнення мети було визначено такі *завдання* дослідження:

- узагальнити підходи до розуміння змісту державно-церковних відносин;
- розглянути історичну еволюцію та сучасні моделі публічного управління у сфері державно-церковних відносин;
- розкрити сучасний стан системи публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні;
- розробити пропозиції щодо розвитку правового забезпечення та організаційних засад публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні;
- визначити основні напрями модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні.

Об'єкт дослідження – процеси державно-церковних відносин.

Предмет дослідження – напрями модернізації системи публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні.

Методи дослідження. У ході виконання кваліфікаційної роботи використовувалися такі методи: логіко-семантичний (узагальнення підходів до визначення змісту поняття "державно-церковні відносини"); історичної ретроспекції (аналіз історичної еволюції підходів у сфері державно-церковних відносин); компаративного аналізу (аналіз існуючих моделей публічного управління у сфері державно-церковних відносин); систематизації (розробка

пропозицій щодо розвитку правових засад та організаційних аспектів публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні); індукції та дедукції (обґрунтування доцільності впровадження в Україні партнерської моделі державно-церковних відносин); аналізу і синтезу (визначення основних напрямів модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні).

Інформаційною базою дослідження є вітчизняні та зарубіжні наукові публікації, документи міжнародного права та масив вітчизняних нормативно-правових актів, матеріали громадських організацій у сфері релігійних відносин.

У першому розділі розглянуті основні поняття публічного управління у сфері державно-церковних відносин, зокрема "держава", "церква", "державно-церковні відносини", розкрито історичну еволюцію підходів та сучасні моделі щодо взаємодії держави та церкви.

У другому розділі проаналізовано нормативно-правову базу та організаційні засади публічного управління у сфері державно-церковних відносин, механізми взаємодії державних та церковних інститутів в Україні, розкрито особливості державно-церковних відносин у зарубіжних країнах.

У третьому розділі викладено пропозиції щодо розвитку правового забезпечення та організаційних засад публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні, а також визначено основні напрями модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання органами державної влади підходів та рекомендацій щодо впровадження в Україні партнерської моделі державно-церковних відносин, а також механізмів її реалізації.

Запропоновані у кваліфікаційній роботі теоретичні положення, висновки і рекомендації можуть бути використані:

- вищими органами державної влади та Державною службою України з етнополітики та свободи совісті під час формування державної політики у сфері державно-церковних відносин;

- органами публічної влади всіх рівнів для вироблення конкретних механізмів співпраці з релігійними організаціями;

- закладами вищої освіти у процесі професійної підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальністю 281 "Публічне управління та адміністрування".

Апробація результатів роботи і публікації. Окремі результати кваліфікаційної роботи пройшли апробацію шляхом публікації тез доповідей за темою: “Основні напрями модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні” у збірнику матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції “Економічна система країни : зовнішні та внутрішні фактори впливу”, що відбулась у Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського (м. Київ) 22 жовтня 2022 року.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

1.1. Понятійно-термінологічний апарат публічного управління у сфері державно-церковних відносин

Державно-церковні відносини є відносинами двох суспільних суб'єктів – держави і церкви, розуміння яких є вихідними у даному контексті [70, с. 121]. У сучасних дослідженнях поняття "держава" вживається у різних значеннях, зокрема як: об'єднання людей на певній території на основі публічної влади; спеціальний апарат управління суспільством; універсальний політичний інститут. З погляду теорії публічного управління, державу трактують як єдину політичну організацію суспільства, що поширює свою владу на всю територію країни і її населення, має у своєму розпорядженні для цього спеціальний апарат управління, видає обов'язкові для всіх правові акти і володіє суверенітетом. До основних ознак держави відносять наявність: певної території та кордону, що охороняється; механізму влади, тобто апарату управління та примушування у вигляді особливої системи органів та установ; права, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; суверенітету [6, с. 15].

У контексті сучасних державно-церковних відносин ключове значення, на наш погляд, має поняття "*світська держава*", під якою розуміється держава з устроєм, де релігія відокремлена від неї, і яка регулюється на основі громадянських, а не релігійних норм, при цьому рішення державних органів не можуть мати релігійного обґрунтування [65]. М.Палінчак та М.Серебро викладають такі основні ознаки світської держави, що, як правило, закріплюються у конституціях та спеціальних законах: відокремлення держави від церкви, відсутність загальнообов'язкової релігії; рівноправність всіх віросповідань та релігійних організацій; незалежність держави і релігійних

організацій, а також їх взаємна автономія; взаємодія держави з різними релігійними організаціями у всіх галузях суспільного життя з метою співпраці [36, с. 58; 66, с. 584-585].

О.Мельничук пропонує дещо більш докладний перелік характеристик світської держави, що включають [28, с. 54]:

- відсутність ототожнення держави з жодною з релігій чи об'єднанням віруючих, з жодним переконанням чи об'єднанням його прихильників;
- невтручання держави у сферу визначення особою свого ставлення до релігії, відсутність контролю або обліку за цією ознакою;
- відсутність примушування особи з боку держави діяти на користь певного об'єднання віруючих;
- відсутність боротьби держави проти будь-якої релігії, будь-якого об'єднання віруючих, невтручання у міжрелігійні конфлікти на боці будь-якого із учасників;
- однакове ставлення держави як до світських об'єднань громадян, так і до релігійних організацій;
- невтручання держави у справи богослужбового чи богословського характеру, зміст віровчень та обрядів, церковну ієрархію та систему управління.

Розкриваючи поняття "церква" у значенні Православної Церкви, В.Мацур наголошує на її подвійній сутності. З одного боку, вона не є організацією, подібною до політичної партії або громадського об'єднання, оскільки заснована безпосередньо Самим Господом нашим Ісусом Христом. Отже, за своєю природою вона є містичним Тілом Христовим. З другого боку, вона є спільнотою людей, поєднаних єдиною Православною вірою, не обмеженою певним народом, часом і територією, носієм свого власного права, тобто тих норм свого життя, які мають своє підґрунтя у самій сутності Церкви [25].

Так само, автори підручника "Релігієзнавство" також наголошують на дуалістичній природі церкви за своєю природою є дуалістичною, поєднуючи релігійні та суспільні відносини. Зокрема, у функціональній площині церква постає як соціальна конструкція, а саме, об'єднання віруючих певного

релігійного напрямку на основі загального віровчення і культу з централізованою та ієрархічною системою управління, системою норм, цінностей, санкцій, розподілом своїх членів на священнослужителів та рядових віруючих [63, с. 162].

Поширюючи поняття "церква" на всі християнські конфесії, С.Онищук тлумачить її як структуровану соціальну групу (віруючих), що об'єднана певним віровченням (конфесією) як правило одним із традиційних напрямів Християнства – православ'ям, католицизмом та протестантизмом. З погляду інституційної структури суспільства, дослідниця розуміє під поняттям «церква» впливовий соціальний інститут, який має форму чітко структурованої соціальної групи віруючих-християн, об'єднаних за ієрархічним принципом в організаційну структуру (релігійну організацію), що має централізовану систему управління культовою, догматичною, виховною, іншою релігійною діяльністю, а також діяльністю у сфері відносин з державою та іншими релігійними організаціями. Саме з управлінськими структурами церкви відбувається комунікація державних інститутів на організаційному, правовому, в окремих випадках на світоглядному і політичному рівнях [31].

Як зазначає О.Мельничук, у сучасних світських державах, до яких належить і Україна, церква втрачає статус самостійного суб'єкта суспільних відносин у трикутнику "державна – суспільство – церква" та стає частиною громадянського суспільства. Отже, у світській державі *церква* виступає одним з інститутів громадянського суспільства, що задовольняє певні (релігійні) суспільні потреби та діє в інтересах суспільства, характеризується великим ступенем автономії та незалежності від держави, наділеній правами і свободами, які дозволяють через демократичні механізми впливати на державну владу. На думку дослідника, таке розуміння церкви відкриває можливості її співпраці з державою у сферах, в яких діяльність цих суб'єктів спрямована на виконання аналогічних завдань (соціальна, освітня тощо) [28, с. 49].

О.Мельничук виділяє також перелік ознак церкви як інституту громадянського суспільства, до яких він відносить [28, с. 61]:

- наявність релігійних потреб віруючих та автономність у їх задоволенні;

- наявність соціальних зв'язків, спрямованих на задоволення релігійних потреб;
- самоврядність як основа функціонування;
- забезпечення практичної реалізації права особи на свободу віросповідання;
- охорону і захист прав осіб у сфері релігії від свавілля або грубих порушень з боку держави.

Інститут церкви реалізує низку суспільних функцій, серед яких С.Онищук виділяє інтегруючу, комунікативну та консолідуючу [31]. Функції церкви є похідними від основних функцій, які виконує релігія в суспільстві. До таких функцій у фундаментальному підручнику "Академічне релігієзнавство" віднесені [1, с. 584-585]:

- світоглядна, що орієнтована на визначення місця і ролі людини в створеному Богом світі;
- компенсаторна, що пом'якшує або повністю знімає відчуття безсилля, залежності і обмеженості людського буття;
- комунікативна, що створює можливості для віруючих обмінюватися певною інформацією, оцінками релігійних чи позарелігійних явищ;
- регулятивна, що спрямована на певне управління діяльністю, поведінкою віруючих, впорядкування стосунків між ними;
- інтегруюче-дезінтегруюча, що виявляється в об'єднанні індивідів у межах певних віросповідань;
- культуротранслююча, що забезпечує збереження та розвиток окремих, найбільш близьких до релігії галузей культури (архітектури, музики, образотворчого мистецтва тощо);
- легітимно-розлегітимлююча, що обґрунтовує, освячує й легітимізує певні суспільні порядки та інститути, форми відносин, норми поведінки.

Наведений комплекс функцій зумовлює значення церкви як суспільного інституту, що, у свою чергу, викликає необхідність державного регулювання її діяльності, спрямованого на узгодження цієї діяльності зі змістом державних

функцій [31]. З іншого боку, церква тією чи іншою мірою справляє вплив на державні інститути. Усі ці процеси взаємного впливу позначаються через поняття "державно-церковні відносини", що розкривається у політологічній, юридичній, філософській літературі, акцентуючи увагу на певних аспектах цих відносин – соціально-політичних, правничих, філософських.

У найпростішому вигляді державно-церковні відносини розглядаються як взаємозв'язки держави та релігійних організацій [5, с. 174; 63, с. 162]. І.Лопушинський зауважує, що ці відносини характеризують рівень взаємозв'язків між даними узагальненими суб'єктами, ступінь їх інтеграції чи дезінтеграції [22, с. 156]. Відповідно до [1, с. 598], ці відносини сформовані на основі певних, загальноприйнятих норм, звичаїв та законів. У Енциклопедії державного управління наголошується на інституційному характері суб'єктів взаємодії – держави, представленої усіма її громадянами, та церкви, представленої частиною громадян, що мають певні релігійні переконання і спосіб поведінки [11, с. 164]. В.Трофименко та М.Волчкова акцентують увагу на системності та цільовому аспекті державно-церковних відносин, у процесі яких вирішуються різні питання, пов'язані з діяльністю органів влади і церкви, регулюванням правового становища церкви [70, с. 121].

М.Палінчак дає найбільш розгорнуте визначення, розуміючи *державно-церковні відносини* як сукупність форм суспільно-політичних, економічних, правових і моральних нормативних зв'язків між двома інституціями – державою та інституційними утвореннями релігійного характеру (центрами, управліннями, об'єднаннями, рухами, деномінаціями, братствами, духовними навчальними закладами), що склалися в історичному процесі, які є динамічними, регламентуються та регулюються конституційно-законодавчими актами, загальнолюдськими, демократичними і моральними принципами, традиційно усталеними для конкретної країни звичаями, є однією зі складових частин внутрішньої та зовнішньої політики [36, с. 59]. Саме це визначення прийняте за основу у нашому дослідженні, оскільки воно, на нашу думку, інтегрує у собі усі основні аспекти, що відзначаються іншими авторами.

В.Трофименко та М.Волчкова виділяють три основоположні альтернативні принципи, один з яких втілюється через відповідну модель державно-церковних відносин у тій чи іншій країні [70, с. 121]:

- віротерпимість (нетерпимість), що означає привілейований статус однієї або кількох релігій та терпимість (нетерпимість) до всіх інших;
- свобода віросповідань, що передбачає рівність всіх релігій між собою свободу вибору людиною конфесії й відправлення релігійного культу;
- свобода совісті, що, крім проголошення рівності всіх релігій між собою, дає змогу особі не лише вільно обирати будь-яку релігію, але й бути невіруючою.

Зазначимо, що у Загальній декларації прав людини ООН проголошений саме принцип свободи совісті [82]. Л.Гурська наголошує, що цей принцип має бути базовим у державно-конфесійних стосунках як одна з найважливіших загальнолюдських цінностей, яка відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного самовизначення в духовній сфері, а також можливість його творчої та відповідальної самореалізації на основі ціннісно орієнтованого вибору [5, с. 168]. При цьому свободу совісті потрібно розглядати не як особливий дар держави, а як природне право кожної особи на можливість вільного вибору релігії, світоглядних орієнтирів і переконань [63, с. 162].

Характер державно-церковних відносин залежить, з одного боку, від специфіки держави (її форми, внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників), а, з другого боку, від своєрідності певного релігійного напрямку (його ролі в державі, інтегрованості у суспільні структури), а також від історичного шляху розвитку відповідних суб'єктів та відносин між ними [1, с. 598]. У світській державі такі відносини відображають баланс між її світським спрямуванням та світоглядними орієнтирами церкви, а також утруднюються суперечностями між світським правом держави, якого зобов'язані дотримуватися усі її громадяни, і канонічним церковним правом, норми якого не завжди відповідають нормам сучасної ліберальної держави [11, с. 164].

Особливості державно-церковних відносин визначають церковну політику держави, що визначають як галузь політики держави, концептуально оформлену

система принципів, стратегії, цілей, підходів, організаційно-практичних заходів держави, що мають на меті планомірне регулювання відносин, пов'язаних із релігійною самореалізацією громадян. Зокрема, до основних принципів державної церковної політики в Україні, враховуючи її світський характер, відносять: світськість, конфесійну безсторонність; рівність усіх перед законом, незалежно від їх ставлення до релігії, приналежності певних конфесій; гарантування свободи совісті і віросповідання; рівність перед законом усіх релігійних організацій; толерантне ставлення до релігійних почуттів та традицій [10, с. 634].

Церковна політика держави розробляється та здійснюється відповідною системою публічного управління. У загальному вигляді, наприклад, на думку В.Бакуменка, І.Бондаря, В.Горника, В.Шпачука, в контексті системного підходу під публічним управлінням слід розуміти процес цілеспрямованого впливу суб'єктів публічного управління, що представляють публічну владу у вигляді спеціально утворених органів та їх системи, на об'єкти публічного управління, якими є суспільні сфери, галузі, регіони, території, внаслідок якого задовольняються потреби держави і суспільства [2, с. 9]. Виходячи з такого загального розуміння системи публічного управління та поняття системи як сукупності взаємопов'язаних елементів, ми пропонуємо визначити *систему публічного управління у сфері державно-церковних відносин* як сукупність взаємопов'язаних органів публічного управління, що здійснюють цілеспрямований вплив на державно-церковні відносини з метою забезпечення духовно-релігійної самореалізації громадян, збалансування інтересів держави та релігійних інститутів, узгодження їх діяльності для досягнення цілей суспільного розвитку.

1.2. Історична еволюція підходів у сфері державно-церковних відносин

Державно-церковні відносини протягом існування людства характеризувалися дуже різними підходами, що залежали від конкретно-історичних суспільних умов. Зокрема, у язичницькі суспільства до появи

християнства релігія була тісно вбудована в усі соціальні відносини, а релігійне виховання було обов'язковим у громадських школах, стіни у класах яких часто розмальовували зображеннями богів і за цими зображеннями учителі розказували учням їх генеалогію. Відповідно до цього, релігія була міцно переплетена з державною владою, що була, як правило, монархічною та базувалася на ідеї царбожества. Тракткування цієї ідеї було дещо відмінним у різних давніх суспільствах, проте у всіх них монарх трактувався як втілення божества та "син неба", носій безособового морального закону, тобто простежувалася чітка тенденція приписування йому напівбожественного походження [3, с. 34]. Наприклад, в єгипетських віруваннях фараон був сином богу Сонця, імператор в Японії – сином сонячної богині Аматерасу, в Китаї – сином Неба, римські громадяни присягали "божественному імператору". Такий статус робив монарха об'єктом божественного культу та первосвященником, тому в його руках поєднувалася вища державна та релігійна влада. Всі діяння володарів вважалися благодіяннями, за які слід було їм беззаперечно підпорядковуватися [1, с. 590]. Як зазначає В.Бліхар, великий вплив на розвиток ідеї царбожества на Заході мав факт обожнення Олександра Македонського, якого у храмі Амона-Ра оголосили сином цього бога [3, с. 37].

Як зазначає Ю.Кальниш, християнство порушило питання про принципово новий рівень взаємин церкви з державою, що стала би не додатком держави, а її рівноправним партнером з автономною організацією та специфічними інтересами, які би не заступали державних інтересів [14, с. 16]. Це передбачає підхід до розуміння державно-церковних на основі розмежування компетенції монарха та «території дії» Бога. Спроби об'єднати владу держави з церковною не витримували випробовування часом, тоді як концепція чіткого розмежування компетенції держави і церкви, їх взаємоповаги та спільних проєктів щодо служіння суспільству виявилася загалом успішною. Сутність концепції дуалізму влади держави та церкви у тому, що це дві окремі влади, обидві мають походження від Бога, не залежать одна від одної щодо своєї компетенції без підпорядкування. Особа, наділена якоюсь із цих влад, персонально підлегла

іншій владі, тобто, церковнослужителі, як громадяни країни, повинні дотримуватись державних законів, тоді як державні керівники, як вірні сини церкви, повинні дотримуватись церковних законів [3, с. 38].

Зазначену концепцію прийнято називати вченням про "два мечі" або про дві влади. Вона ґрунтовно відрізнялася від античної ідеї всесвітньої спільноти, оскільки, на думку отців церкви, остання є всезагальним феноменом, так само, як і держава – тому охоплює всіх людей [14, с. 17]. При цьому в працях отців церкви того періоду, зокрема, св. Амвросія Медіоланського, св. Августина Блаженного та св. Григорія Богослова, зустрічаються певні розбіжності у розумінні зазначеної концепції. Так, св. Амвросій Медіоланський заявляв, що у духовних справах церква посідає юрисдикцію над усіма християнами включно з імператором, який є сином церкви. Він не ставив під сумнів обов'язок підкорятися державній владі, але доводив, що не тільки правом, а й обов'язком священика є критика світського володаря за гріхи. Концепція державно-церковних відносин св. Августина Блаженного передбачала дуалізм держави та церкви у поєднанні з підкресленою ним інтенцією на компліментарність цих двох соціальних інститутів. Згідно з його поглядами, не тільки церква в духовних справах повинна бути незалежною від державної влади, а й остання має бути незалежною, доки діє в межах своєї юрисдикції. Натомість, за твердженням св. Григорія Богослова, влада монарха походить від Бога, і лише перед Ним він є відповідальним за свої вчинки. Отже, піддані повинні не тільки коритися своєму володареві, а й утримуватися від оцінки й критики його життя [14, с. 17].

Виходячи з концепції "двох мечів", у християнський період важливою була релігійна ідея самодержав'я, згідно якою влада монарха походить від Бога, тобто її джерелом не є воля народу, яким вона, відповідно, не обмежена. Разом з тим, така влада має повністю залежати від вчення церкви, християнських ідеалів та моральних імперативів. Отже, фактично, самодержавний монарх має бути слугою волі Божої та вірним сином церкви. Важливо, що неодмінною умовою самодержавної моделі влади є наявність у суспільстві переконань і вірувань, які надають санкцію владі монарха. Іншими словами, неможливо нав'язати таку

модель суспільству, погляди якого є далекими від морально-релігійної доктрини самодержав'я. Кардинально відмінною є більш пізня модель абсолютної монархії, в якій останньому владу делегує народ. Такому володарю належить лише абсолютна й необмежена влада керування, а верховною владою володіє народ, який, теоретично, має право відібрати її у монарха, якщо той не відповідає очікуванням суспільства. Разом з тим, на практиці неможливою є ситуація, коли народ, який, згідно з моделлю, є джерелом влади, у змозі мирним шляхом змістити абсолютного монарха, що зумовлює різноманітні революції та перевороти. У такій моделі, оскільки монарх вважає себе слугою народу, а не Бога, держава намагається підпорядкувати собі інституцію церкви [3, с. 40].

Концепція дуалізму державної та церковної влади у процесі утвердження національних держав спричинила протистояння між церквою і світською владою щодо зверхності і розмежування повноважень [14, с. 18]. Зокрема, це протистояння на Заході виявилось у спробі германських королів створити Священну Римську імперію німецької нації з метою отримання влади над німецьким єпископатом, а також у намаганні римських пап заволодіти світською владою. У підсумку в середньовічному західнохристиянському світогляді утвердилося компромісне бачення держави та Церкви як двох відмінних соціальних інститутів, що відіграють різні, однаково важливі функції в організації суспільства [26, с. 47]. Натомість, на православному Сході певне поєднання світських та духовних функцій в образі імператора сприяло утвердженню візантійської "симфонічної" моделі державно-церковних відносин, що багато в чому пом'якшувала або скасовувала існуючі, деколи штучно створені суперечності між церковним і світським. Але при цьому було проведено виокремлення держави і церкви внаслідок наполягання останньої на власній самостійності. У цій моделі держава та церква, не втручаючись у внутрішній смисл діяльності кожної та не намагаючись підкорити одна одну, тісно співпрацюють на благо народу. Відповідно до цього, держава і церква стала двома різними інститутами єдиного християнського суспільства без їх злиття в єдине ціле. Канони забороняли церковним очільникам керувати державою.

Імператор визнавав самотійність священства і не претендував на роль патріарха "за сумісництвом" [37, с. 80].

Важливе значення для державно-церковних відносин мала Реформація, зокрема, вчення М.Лютера про взаємодію світської та духовної влади. Згідно з ним, головне завдання держави полягає в опіці про благо людини. Церква повинна визнавати та поважати це завдання держави, що може виражатися в молитві про владу та її успіхи, а також у виконанні певних соціальних завдань. Якщо держава не виконує або погано виконує свої головні завдання, церква може і повинна її критикувати, пропонувати шляхи вирішення проблем. Разом з тим, церква не може брати на себе державні проблеми, хоча повинна чинити опір державі, яка нав'язує їй форми життя всупереч Євангелію [26, с. 52].

В цілому, закладені у період середньовіччя християнські концепції державно-церковних відносин передбачали розгляд держави та церкви як самотійних соціальних інституцій. Зокрема Ю.Кальніш виділяє три такі основні концепції [14, с. 21]:

- унітарну – держава повинна підпорядковуватися церкві (папоцезаризм) або, навпаки, церква повинна підпорядковуватися державі (цезарепапизм);

- "двох мечів" – церква і держава на політичній арені виступають спільно, як дві гілки влади, їх повноваження розмежовані і регламентовані законами держави і канонами церкви;

- тринітарна – значною мірою схожа на концепцію "двох мечів", але суттєвого значення набуває так звана "воля народу" через наявність певного представницького органу в державі і соборноправність у церкві.

В епоху просвітництва вектором змін у державно-церковних відносинах стало утвердження концепції міжконфесійної віротерпимості та розмежування церкви і держави з наданням виразного пріоритету останній. Необхідність утвердження такої моделі обґрунтовувалася тим, ці два суспільні інститути виконують докорінно відмінні соціокультурні функції, а важливе значення релігійної віротерпимості у тому, що тільки вона може гармонізувати поліконфесійне суспільство. При цьому філософія просвітництва відзначалися

надзвичайно упередженим ставлення до релігії, оскільки визнання абсолютного Бога і засноване на цьому втручання церкви в державні справи не сприяло розвитку демократичних прав і свобод [26, с. 70].

Надалі у XIX столітті в Європі сформувалися три основні моделі державно-церковних відносин, що визначали напрям їх змін і у XX ст. Зокрема, чільне місце посіла модель регалізму, що зазвичай була притаманна великим монархічним державам, наприклад Австро-Угорській імперії. В межах цієї моделі законодавчо утверджувалися чітко виражений пріоритет держави над церквою, а також використовувалися принципи свободи совісті та суспільного договору, що легітимізували владу монарха в очах суспільства без освячення церквою [26, с. 79]. В частині держав була запроваджена модель національної церкви з сильними політичними позиціями, що найбільш повно втілилася у Великобританії [26, с. 81]. Ще однією моделлю стала коопераційна модель, виразно представлена в Греції у період становлення її незалежності, оскільки важливу роль в цьому процесі відіграла Православна Церква. Ця модель передбачає підтримку державою однієї або декількох домінуючих релігійних організацій при забороні дискримінації громадян за релігійною ознакою та дотриманні прав людини. Вона є життєздатною тільки тоді, коли провідна конфесія робить однозначний вибір на користь свободи віросповідання та не прагне впливати на державу з метою обмеження прав релігійних меншин [37, с. 92].

Як зазначає М.Палінчак, на теренах України протягом тисячоліття від хрещення Русі функціонували декілька основних моделей державно-церковних відносин [37, с. 96]:

- киеворуська, що передбачала "симфонію" між державою та церквою, державну підтримку християнства, наділення церкви широкою правовою юрисдикцією, прагнення держави звільнити церкву від візантійської залежності;
- козацько-могилянська, характерними рисами якої були співпраця військового керівництва Січі з Православною Церквою, її захист і матеріальна підтримка, прагнення держави звільнити церкву від Московського патріарха;
- модель часів національно-визвольних змагань, що відзначалася

прагненням гармонізувати взаємини між державою та церквою, утвердити автокефалію останньої, але, водночас, недостатньою увагою до ролі церкви для становлення державності, низьким рівнем довіри та співпраці між державою та церковними структурами;

- радянська, що означала законодавче відокремлення церкви від держави, сприйняття релігії та церкви як політичного супротивника, атеїзм, беззаконня та насильство, формальне декларування свободи совісті.

Особливу цікавість викликають останні дві моделі, що є історично близькими до сучасності. Зокрема, визначальною особливістю радянською моделі було те, що комуністична ідеологія претендувала на суспільну роль, яку раніше відігравала Православна Церква. Фактично, комунізм став не соціальною системою, а своєрідною релігією, фанатично ворожою будь-якій релігії [1, с. 588]. Як зазначає М.Баюк, в окремі періоди Української держави 1917-1920 рр. Церква виступала консолідуючим осередком громадськості у національно-культурному відродженні українських ідей, примиренні, усуненні внутрішньополітичних та зовнішніх загроз [2, с. 114]. Проте загалом, за висновками Я.Котилка, у період національно-визвольних змагань недостатня увага приділялася державному органу з питань державно-церковних відносин, а непродумана кадрова політика призвела до недовіри релігійних організацій до ініціатив державних структур. Мала місце недооцінка важливості відносин з церквою та залучення духовенства до справи державотворення [18, с. 21]. Враховуючи сьгоднішні виклики перед Україною, зазначений досвід має бути враховуваний для налагодження дієвих механізмів формування та реалізації публічної політики у сфері державно-церковних відносин.

1.3. Основні моделі публічного управління у сфері державно-церковних відносин

У сучасних дослідженнях існують різні підходи до класифікації моделей публічного управління у сфері державно-церковних відносин. Так, у дисертації

О.Мельничука наведено кілька таких підходів. За першим з них зазначені моделі поділяються за видами державно-церковних режимів, серед яких [28, с. 28]:

- невороже відокремлення – закріплена у нормах права автономність держави та церкви при втручаннях у діяльність один одного;
- бездумна нечутливість – байдужість держави до церкви, відсутність паритетних відносин між ними, недостатня регламентація на законодавчому рівні специфіки реалізації права особи на свободу віросповідання;
- ворожнеча щодо релігії – наявність в державі панівної ідеології, що критично ставиться до релігії, але дозволяє діяльність релігійних об'єднань під суровим державним контролем;
- відкрите переслідування релігії – репресивна політика держави щодо релігійних об'єднань та осіб, які реалізують своє право на свободу віросповідання.

Описаний поділ є досить однобічним, оскільки не охоплює спектр режимів співпраці або, більш того, злиття держави з церквою. Ця прогалина певною мірою усуває наступний підхід, що передбачає поділ за видами правового статусу церкви в системі державно-правових режимів: цезаропапізм; фактично панівна або державна церква; традиційна конфесія, що посідає пріоритетне місце у державі; відокремлення церкви від держави та школи від церкви [28, с. 33]. Проте цей підхід не враховує ситуацій, коли держава веде політику протистояння або відвертого переслідування церкви. У цьому сенсі більш комплексним є інший підхід до класифікації державно-церковних відносин за критерієм правового статусу церкви у державі, що виділяє такі види моделей: примат церкви над державою; підпорядкування церкви державі; державно-церковне протистояння; автономія держави і церкви [28, с. 37]. Останній підхід також виглядає неповним, оскільки не враховує проміжні моделі партнерства держави та церкви.

Тому найбільш загальним видається підхід, згідно з яким в основу класифікації моделей публічного управління у сфері державно-церковних відносин покладаються політичні аспекти їх взаємодії та, відповідно,

виділяються три групи моделей:

- синкретичні, відповідно до яких держава і церква розглядаються як невід'ємні складові суспільного організму з підпорядкуванням одного з цих інститутів іншому (державна або національна церква, клерикальна система, теократична держава);

- антагоністичні, коли держава сприймає церкву як дуже специфічний суспільний інститут, ставлення до якого коливається у діапазоні від ігнорування до переслідування;

- симбіотично-партнерські, згідно з якими держава та церква є рівноправними суб'єктами взаємовигідних відносин, що співпрацюють між собою з різною інтенсивністю без злиття або протиставлення інтересів [28, с. 35].

Описаний підхід у дещо модифікованому вигляді міститься у роботі С.Шаправського, де у межах конфесійної системи виокремлюється низка підсистем, що відображають специфіку публічного управління у сфері державно-церковних відносин окремих країн, а саме, синкретична, симбіотична, державно-церковного договору, ідентифікаційна, коопераційна [73, с. 187].

У роботі В.Токарчука на основі праць українських мислителів у еміграції виділяються три загальні типи публічного управління у сфері державно-церковних відносин, а саме, державно-центристський, ліберального нейтралітету і традиційно-консервативний. Зокрема, для державно-центристського типу характерні постійні втручання влади у функціонування церкви та абсолютну залежність останньої від держави. Ліберальний нейтралітет означає відсторонення держави від церкви, виключення останньої з політичної сфери. Традиційно-консервативний тип передбачає активне залучення церкви до державотворення як авторитетного і автономного інституту морального та соціального виховання громадян [69, с. 231].

На основі викладених класифікаційних підходів вченими виділено досить багато моделей публічного управління у сфері державно-церковних відносин, тому спробуємо коротко їх узагальнити.

Так, серед моделей, що передбачають злиття або тісне взаємопроникнення

держави та церкви виділяють теократичну, цезаропапівську, протекціоністську, ідентифікаційну, клерикальну [14, с. 62; 32; 67, с. 137; 70, с. 122].

Зокрема, теократична модель (папоцезаризм) передбачає ототожнення державної світської і духовної влади, коли главою держави є глава панівної церкви, в основу державних законів безпосередньо покладаються церковні канони, а функціонування державного апарату визначається церквою. Прикладами теократії є держава-місто Ватикан, мусульманське правління в Ірані та Саудівській Аравії.

Цезаропапівська модель означає залежність церкви від держави, яка присвоює собі абсолютну владу й у церковних справах, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичним прикладом моделі вважається Візантія.

Протекціоністська модель (державної церкви) означає, що провідна релігійна конфесія стає державним інститутом з безпосереднім її фінансуванням державою, державним контролем за використанням коштів та делегуванням церковним структурам певних державних функцій. Прикладами протекціоністської моделі є Греція, Англія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія.

У ідентифікаційній моделі (національної церкви) провідна конфесія, хоча й не є державним інститутом, але визнана привілейованою щодо інших та отримує офіційну підтримку, враховуючи національну та духовно-культурну ідентичність населення. У клерикальній моделі потужні конфесії за допомогою політичних засобів активно впливають на державне управління, досягаючи на певний час привілейованого стану.

До моделей, що передбачають рівноправне взаємовигідне партнерство держави та церкви як відокремлених інститутів, відносять конкордат, координаційну, коопераційну [14, с. 64; 32; 67, с. 139; 70, с. 122; 73, с. 187-188]

Так, модель конкордату – це державно-церковні взаємовідносини, що регулюються спеціальним договором між главою держави та главою церкви, що підписується відповідно до норм міжнародного права та чітко регламентує сфери діяльності кожного з цих інститутів, не обмежуючи при цьому діяльність інших

церков та релігійних організацій. Конкордат має силу міжнародного права і не може бути зміненим урядом країни в односторонньому порядку. Характерними прикладами є договори між Папою Римським і урядами низки країн Європи, що юридично оформлюють статус католицької церкви у певній державі (Польща, Австрія, Угорщина, Словаччина, Італія, Іспанія).

У координаційній моделі конфесії діють як суспільні корпорації, при цьому утворюється спільний державно-церковний координаційний орган, який в кожному конкретному випадку узгоджує питання пріоритетів церкви чи держави у сфері перетину їх компетенції.

Коопераційна (ліберально-симбіотична) модель передбачає нейтральність і толерантність держави до різних релігій, але певні відмінності у її ставленні до релігійних організацій залежно від кількості членів і суспільного впливу останніх. Для моделі характерне збереження державної підтримки та привілеїв окремих церков шляхом укладення угод між державними органами та релігійними організаціями на місцевому і галузевому рівні. Основою для укладання цих угод є цивільне законодавство країни і спільність інтересів суб'єктів угоди. Прикладом такої моделі є Німеччина, де релігійних течій, які мають більше 1% від загальної кількості населення певної землі Німеччини, можуть отримати спеціальний статус.

Моделями, що будуються на засадах максимально можливого відділення держави від церкви, вважаються сепараційна та конфронтаційна [14, с. 63-64; 26, с. 134; 32; 67, с. 138-139; 70, с. 122].

Сепараційна модель базується на невтручанні держави та церкви у справи одна одної. Церква лише вирішує питання, пов'язані з задоволенням релігійних потреб громадян, а держава лише охороняє законну діяльність церкви без втручання у внутрішньоцерковну діяльність, якщо остання не порушує чинне законодавство. При перетині церковних та державних інтересів перевага надається останнім. Держава гарантує максимальне забезпечення релігійної свободи і толерантності, нейтрально ставлячись до усіх конфесій. Характерними прикладами такої моделі вважаються США та Франція.

У конфронтаційній моделі законодавча база формально гарантує свободу совісті, а церква не має права втручатися у справи держави. При цьому остання ставиться до церкви недоброзичливо або відверто вороже, активно втручаючись у церковну діяльність та дискримінуючи віруючих. Церква зазнає різноманітних обмежень матеріального і правового становища, тиску та репресій з боку державних органів. Типовими прикладами такої моделі були СРСР та ряд країн соціалістичного табору.

Висновки до першого розділу

У сучасних світських державах, до яких належить і Україна, церква стає частиною громадянського суспільства. Значення церкви як суспільного інституту викликає необхідність державного регулювання її діяльності. З іншого боку, церква тією чи іншою мірою справляє вплив на державні інститути. Ці процеси взаємного впливу позначаються через поняття "державно-церковні відносини", що розкривається у політологічній, юридичній, філософській літературі. Особливості державно-церковних відносин визначають церковну політику держави, що розробляється та здійснюється відповідною системою публічного управління.

Державно-церковні відносини протягом існування людства характеризувалися дуже різними підходами, що змінювалися відповідно до історичних епох, починаючи від язичницьких дохристиянських часів і завершуючи сучасним періодом домінування світських держав. Протягом історичного розвитку сформувалася низка моделей державно-церковних відносин, які у загальному вигляді поділяють на три групи – синкретичні, антагоністичні, симбіотично-партнерські. На наше переконання, розглянуті моделі дають хорошу основу для аналізу сучасного стану публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні та вироблення напрямів його модернізації на основі кращого історичного й сучасного досвіду.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

2.1. Нормативно-правова база публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні

Здобуття незалежності України зумовило як суттєві зміни у церковно-релігійній сфері, так і принципове реформування державно-церковних відносин. На думку фахівців, сформоване національне законодавство в цілому належною мірою забезпечило свободу совісті та діяльності релігійних організацій, а також розвиток церковно-релігійної мережі [9].

Основою вітчизняної нормативно-правової бази діяльності органів публічного управління у сфері відносин держави та церкви виступають норми низки міжнародних документів, насамперед, прийнятих на рівні ООН. Зокрема до таких основоположних документів належить Загальна декларація прав людини ООН 1948 р., що містить, серед інших, такі загальні засади публічного управління у сфері державно-церковних відносин: визнання за кожною людиною усіх прав і свобод, проголошених Декларацією, незалежно від її релігійних переконань (стаття 2); відсутність обмежень на одруження і створення сім'ї за релігійною ознакою (стаття 16); принцип свободи совісті і релігії, в тому числі, право прилюдно відправляти богослужіння і виконувати релігійні обряди (стаття 18); визнання за кожною людиною права на вільне виявлення переконань (стаття 19); можливість обмежень прав і свобод людини, а значить і релігійних, виключно з метою забезпечення прав і свобод інших людей, справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту (стаття 29) [82].

Наведені норми підтверджені та дещо ширше розкриті у Міжнародному пакті ООН про громадянські і політичні права 1966 р., що, серед іншого,

проголошує: обов'язок держави поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в Пакті, незалежно від їх релігійних переконань (стаття 2); можливість держави під час надзвичайного становища відступати від своїх зобов'язань за Пактом, тільки якщо це не призводить до дискримінації, зокрема, на основі релігії (стаття 4); принцип свободи совісті і релігії, в тому числі, відсутність примусу в питанні сповідання або прийняття певної релігії, свободу батьків або законних опікунів забезпечувати релігійне виховання своїх дітей (стаття 18); визнання за кожною людиною права на вільне вираження своїх поглядів (стаття 19); необхідність законодавчої заборони будь-яких виступів на користь релігійної ненависті (стаття 20); необхідність законодавчих гарантій всім особам рівного і ефективного захисту проти дискримінації за ознакою релігії (стаття 26); надання права етнічним, релігійним та мовним меншинам сповідувати свою релігію (стаття 27) [78].

На розвиток зазначених положень була прийнята Декларація ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань 1981 р. [75]. У документі всебічно розкривається принцип свободи совісті й релігії. Крім того, Декларація проголошує заборону дискримінації на релігійному ґрунті, вимогу до держав вживати ефективних заходів, у тому числі законодавчих, для запобігання та ліквідації дискримінації на ґрунті релігії, право батьків або законних опікунів визначати спосіб життя в рамках сім'ї у відповідності із своєю релігією. Доцільно також відзначити Декларацію ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р., у якій, серед іншого, проголошується обов'язок держав захищати на своїх територіях існування та самобутність релігійних меншин, забезпечувати особам, які до них належать, повноцінне та ефективне здійснення прав людини та основних свобод без дискримінації, створювати для них сприятливі умови для розвитку своєї релігії, активної участі у суспільному житті та прийнятті державних рішень [76].

На європейському рівні основоположним документом для публічного

управління у сфері державно-церковних відносин виступає Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р., що, як і Загальна декларація прав людини ООН, містить принцип свободи совісті та релігії, проголошує можливість обмежень релігійних свобод лише в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб, а також заборону дискримінації за релігійною ознакою [77].

Конкретні аспекти відносин держави та церкви висвітлюються у низці рекомендацій Парламентської асамблеї Ради Європи. Зокрема, Рекомендація 1202 "Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві" 1993 р. визначає, що впровадження релігійних цінностей має відповідати принципам демократії й прав людини, та констатує потреби просування терпимості та взаємоповаги між людьми різних вірувань або невіруючими [81]. У документі міститься заклик до урядів не нав'язувати своїм громадянам жодних релігійних зобов'язань, сприяти повазі до всіх визнаних релігійних громад і полегшувати їх стосунки із суспільством. Відповідно до цього, органам державної влади рекомендується низка заходів для утвердження віротерпимості.

Рекомендація 1396 "Релігія та демократія" 1999 р. розвивається ідея релігійної толерантності та соціального партнерства держави і релігійних інститутів при взаємному невторчанні у компетенцію один одного. Підкреслюється, що демократичні держави повинні забезпечити усім релігіям однакові умови для розвитку та можливість зайняти належне місце у суспільстві. З цією метою урядам держав рекомендується посилити у різних аспектах діяльність щодо гарантування всім громадянам свободи совісті й релігійних переконань, поліпшувати відносини з релігійними інститутами, заохочувати релігійну освіту, культурні й соціальні прояви релігії [80].

Рекомендація 1556 "Релігія та зміни у Центральній і Східній Європі" 2002 р. спрямована на допомогу відповідним постсоціалістичним країнам у забезпеченні або відновленні гармонійних відносин між релігійними інститутами та державою. У документі стверджується, що це є істотною

складовою забезпечення свободи совісті й релігії, релігійної терпимості, захисту осіб і громад від будь-яких форм релігійного переслідування. Підкреслюється важливість виключення будь-якого державного втручання в питання догми, церковного будівництва й канонічного права [79].

Розглянуті загальні документи виступають основою національного законодавства у сфері державно-церковних відносин, у якому основоположними є конституційні засади, що відображені у низці статей Конституції України [17]. Насамперед, ст. 35 встановлює право на свободу світогляду і віросповідання, що включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Зазначена стаття проголошує нейтральність та світський характер держави, тобто неможливість визнання жодної релігії обов'язковою, відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи – від церкви. Увільнення від військового обов'язку з релігійних мотивів не допускається, але може замінюватися альтернативною (невійськовою) службою. На закріплення принципу свободи релігії ст. 24 встановлює неможливість привілеїв чи обмежень за ознакою релігійних переконань. Разом з тим, згідно зі ст. 11, держава сприяє розвитку, зокрема, релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. На утвердження міжконфесійної толерантності спрямоване положення ст. 37, яким, серед іншого, забороняється утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі.

Таким чином, О.Мельничук робить висновок про автономну модель відносин держави та церкви в Україні, виділяючи наступні конституційні принципи: гарантування свободи віросповідання та заборони її неконституційного обмеження; відокремлення держави, в тому числі державних та комунальних навчальних закладів, і релігійних організацій; рівності релігійних організацій перед законом та заборони їх дискримінації [28, с. 138]. На думку дослідника, потужною гарантією захисту осіб від такої дискримінації

є встановлення у ст. 161 Кримінальному кодексі України кримінальної відповідальності за умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті, за образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також за пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознакою релігійних переконань [28, с. 253].

Подібні конституційні принципи свободи віросповідання, світоглядного нейтралітету держави та рівності всіх релігійних деномінацій перед законом закріплені у нормативно-правових актах зарубіжних країн, але у частині з них із суттєвими нюансами. Якщо, наприклад, у Німеччині, Словаччині, США, Угорщині, Чехії жодна конфесія справді не має жодних привілеїв, то в Італії та Польщі Католицька церква користується суттєвими перевагами, а у Греції православ'я визнано державною релігією. У Грузії держава визнає глибокий взаємозв'язок між релігією та національним державотворенням, що відображено в проголошеній у Конституції Грузії виключній ролі Православної церкви в історії країни [38, с. 82].

Конституційні положення розвиваються у спеціальному Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації". Зокрема, ст. 3 Закону розкриває принцип свободи совісті, визначаючи, серед іншого, заборону встановлювати обов'язкові переконання і світогляд, примушувати до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії, право батьків або осіб, які їх замінюють, виховувати своїх дітей відповідно до власних релігійних переконань, заборону вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих [59]. Ст. 5 Закону утворює взаємне невтручання держави та релігійних організацій. Ст. 6 Закону встановлює світський характер державної системи освіти. Розділ II Закону встановлює та регулює види, створення, правову охорону та юридичне забезпечення релігійних організацій.

Закон також детально регламентує права релігійних організацій, серед яких, наприклад, В.Мацур виділяє права щодо здійснення богослужіння та

відправлення інших релігійних культів, майнові права релігійних організацій, права релігійних організацій та їх членів в трудовій та інших сферах [25]. Важливе значення мають також права релігійних організацій брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації (ст. 5 Закону), створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що належать їм або надаються їм у користування (ст. 6 Закону). Право релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства брати участь у громадському житті реалізується, зокрема, через Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Релігійні організації можуть брати участь у всіх формах таких консультацій та, більш того, ініціювати їх проведення [48].

Як зазначає Т. Павроз, ст. 16 Закону встановлює правову відповідальність релігійної організації через припинення в судовому порядку її діяльності у випадках вчинення релігійною організацією дій, що порушують принципи свободи совісті та відокремлення церкви від держави, поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи, систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів, спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків тощо [35, с. 130].

Ст. 12 Закону встановлює необхідність реєстрації статуту (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність. Після цього релігійна організація має пройти державну реєстрацію для одержання статусу юридичної особи у порядку, що визначається Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань". Для забезпечення швидкого та якісного виконання реєстраційних дій був затверджений спеціальний Стандарт надання адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації

та змін до нього. Він визначає перелік документів, необхідних для реєстрації, послідовність дій релігійної організації, строки надання послуги, підстави для відмови у реєстрації тощо [56].

Досвід країн Східної Європи показує дещо відмінні процедури реєстрації релігійних організацій. Так, у Чехії, де наразі діє 21 зареєстрована державними органами конфесія, для цього необхідно не менше 10000 дорослих віруючих або 500, якщо заявник є членом Всесвітньої ради церков [38, с. 80]. У Словаччині така реєстрація потребує мінімум 20000 членів – громадян країни або постійних її мешканців [37, с. 223]. За законодавством Угорщини реєстрація релігійної організації здійснюється у відповідному суді за місцем її діяльності за умови наявності не менше ста осіб – засновників [38, с. 82].

У цілому нинішня законодавча модель державно-церковних відносин в Україні, на нашу думку, аналогічна відокремленій моделі у США, що характеризується такими основними ознаками: відокремлення церкви і школи одна від одної; відсутність державного фінансування церков та релігійних організацій, їх священнослужителів; рівність усіх релігій та деномінацій перед державою; відсутність обмежень на обрання або необрання особи у державні структури через релігійні переконання або їх відсутність; заборона дискримінації через релігійні погляди або їх відсутність; заборона для церков брати участь у виборчих кампаніях чи фінансувати їх [35, с. 143].

Натомість, у низці країн Європи простежуються дещо інші підходи. Так, у Німеччині певна церква може отримати спеціальний юридичний статус. Для цього вона має відповідати наступним критеріям: бути суто релігійною, а не комерційною організацією; сповідувати достатньо визначену і відмінну від інших організацій релігійну доктрину; відповідати законодавчим вимогам щодо чисельності членів, грошових прибутків та структури [14, с. 51; 35, с. 163]. У Греції, враховуючи домінуючий статус Православної церкви, свобода богослужінь дозволена для тих інших релігій, які є "відомими", "визнаними" і не вміщують таємних догматів та культових практик, не порушують громадський порядок і мораль. В початкових і середніх школах освіта проводиться згідно

догматів і традицій православної церкви, але неправославні учні не зобов'язані відвідувати відповідні курси [14, с. 49; 35, с. 172]. Іспанська модель, враховуючи католицьке минуле країни, передбачає кілька типів релігійних об'єднань з цілком відмінним статусом: католицька церква, що є історичною і домінуючою; "глибоко укорінені" церкви, що можуть, згідно із законодавством, укласти угоди з державою; інші релігійні суб'єкти, що не мають статусу "глибоко укоріненних", але визначені як релігійні співтовариства або конфесії; релігійні групи, що іменовані "сектами" або новими релігійними рухами та, переважно, мають статус приватних об'єднань або асоціацій. Наразі статусом "глибоко укоріненних" володіють євангелічне, іудаїстське і мусульманське релігійні об'єднання, які уклали угоди з урядом [14, с. 55].

На нашу думку, крім базового Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", різні аспекти державно-церковних відносин регулює низка інших законодавчих актів. Наприклад, Т.Краснопольська включає до правової складової механізму взаємодії держави та церкви такі законодавчі положення: ст. 128-128-1 Кримінально-виконавчого кодексу України, що регулюють богослужіння і релігійні обряди в колоніях, організацію душпастирської опіки засуджених, зокрема, встановлюють недоторканність таємниці сповіді; положення процесуальних кодексів, а саме, ст. 65 Кримінального процесуального кодексу України, ст. 70 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 65 Кодексу адміністративного судочинства України, що встановлюють заборону допитувати як свідків священнослужителів про відомості, одержані ними на сповіді віруючих [21, с. 218].

Низка законодавчих положень окреслює релігійні права громадян у зв'язку з виконанням військового обов'язку. Так, спеціальний Закон України "Про альтернативну (невійськову) службу" встановлює право на таку службу для громадян, якщо виконання військового обов'язку суперечить їх релігійним переконанням, та детально регламентує механізми реалізації цього права [47]. Ст. 6 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і їх сімей" присвячена реалізації військовослужбовцями права на свободу

світогляду і віросповідання, в тому числі, надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях та релігійних обрядах у вільний від виконання обов'язків військової служби час, а також під час виконання обов'язків військової служби з дозволу командира (начальника) військового з'єднання чи частини, право на придбання, володіння і використання релігійної літератури [61].

Положення Закону України “Про освіту” розкривають засади відокремлення державної освіти від церкви, в тому числі, невтручання релігійних організацій в освітній процес (ст. 8), світський характер державних та комунальних закладів освіти, заборона залучати здобувачів освіти та працівників закладів освіти до участі в заходах, організованих релігійними організаціями (ст. 31). Разом з тим, приватні освітні заклади освіти мають право визначати релігійну спрямованість власної освітньої діяльності, зокрема, релігійна організація, статут (положення) якої зареєстровано у встановленому законодавством порядку, може бути засновником закладу загальної середньої освіти, а у приватних закладах дошкільної освіти та закладах дошкільної освіти, заснованих релігійними організаціями, статuti яких зареєстровані в установленому законодавством порядку, допускається діяльність відповідних релігійних організацій [57]. На думку Л.Дудки, надання релігійним організаціям вказаних прав не лише урівнює їх з іншими суб'єктами права, долаючи їх штучну дискримінацію, але і вводить їх у коло учасників навчально-виховного процесу [9]. З метою розвитку релігійної освіти у 2015 р. богослов'я виділено у окрему галузь знань (04 Богослов'я) зі своїм переліком спеціальностей [49].

Попри відокремлену модель державно-церковних відносин, законодавство містить, на наш погляд, певні преференції для віруючих та релігійних організацій. Так, ст. 73 Кодекс законів про працю України включає до неробочих дні найбільших православних релігійних свят. Крім того, за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає їх членам до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні [16].

Податковий кодекс України встановлює низку податкових пільг для релігійних організацій, зокрема: звільнення від оподаткування операцій з постачання релігійними організаціями культових послуг та предметів культового призначення (ст. 197); звільнення від оподаткування об'єктів нерухомості, що перебувають у власності релігійних організацій (ст. 266); встановлення сільськими, селищними, міськими радами пільг з податку, що сплачується на відповідній території, з об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності релігійних організацій (ст. 266); звільнення від оподаткування земельним податком земельних ділянок, наданих для будівництва і обслуговування культових та інших подібних будівель (ст. 283) [40].

Якщо звернутися до зарубіжного досвіду, то у Польщі законодавство надає особам, які належать до церкви та інших релігійних організацій і релігійні свята яких є робочими днями за законом, право за власним проханням отримати в цей день вихідний, необхідний для святкування, згідно з приписами своєї релігії. Усі легальні релігійні організації мають можливість проводити в школах навчання релігії в обсязі 2 години на тиждень, якщо у класі є принаймні 7 учнів, які сповідують цю релігію. Особи, які викладають релігію в безкоштовних навчальних закладах, одержують зарплату за рахунок державного бюджету [70, с. 125]. У Чехії офіційно зареєстровані релігійні організації користуються так званими особливими правами, що включають викладання релігії у школі, створення власних шкіл, пастирське служіння в місцях позбавлення волі та у збройних силах за умов, що вони діють на території держави більше 10 років і їх чисельність складає як мінімум 0,1% від усього населення країни [73, с. 191]. Зареєстровані угорські релігійні організації мають право здійснювати навчально-виховну, соціальну, оздоровчу та спортивну діяльність. Зокрема, у школах дозволено викладання релігії, на що держава виділяє кошти [38, с. 82].

Вважаємо за доцільне також виділити правове підґрунтя отримання Православною Церквою України Томосу про автокефалію. Зокрема, у квітні 2018 р. Президент України підписав офіційне звернення до Вселенського

Патріарха з проханням надати Томос про автокефалію Православній Церкві в Україні. У зверненні зазначено, що надання цього документа ще більше укріпить релігійну свободу в Україні та міжконфесійний мир, посилить права та свободи громадян [13]. Верховна Рада України своєю постановою підтримала це звернення з огляду на важливість надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні [58]. Відповідно до цього, 5 січня 2019 року Вселенський Патріарх разом з 12 митрополитами підписали Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні [39]. На думку І.Лопушинського, надання автокефального статусу Православній Церкві України слугує посиленню гуманітарної складової національної безпеки, утверджує суб'єктність національно орієнтованої Православної церкви на міжнародній арені, сприяє формуванню плюралістично-діалогової моделі міжконфесійних відносин, консолідації українського суспільства [23, с. 79].

На думку фахівців, нормативно-правова база України в цілому заклала міцний фундамент для побудови державно-церковних відносин на принципово новому рівні [37, с. 267]. Базовий Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" оцінюється як такий, що відіграв важливу роль у нормалізації державно-церковних відносин в Україні, відзначається високим рівнем демократизму та терпимості, захищає від дискримінації за релігійним принципом та сприяє подоланню негативних наслідків державної політики радянського періоду [15, с. 143; 26, с. 148].

Разом з тим, враховуючи європейські підходи щодо кооперації держави та церкви у подоланні суспільних проблем, утвердженні духовно-ціннісних орієнтирів суспільства, на наше переконання, закріплена у Конституції України жорстка сепараційна модель державно-церковних відносин, що створена переважно за американським зразком, потребує певного перегляду в бік офіційного визнання взаємовигідного партнерства цих інститутів. Особливо у нинішніх умовах релігійні конфесії, перш за все православні, недостатньою мірою реалізують свій потенціал підтримки державотворчих процесів великою мірою через відсутність правового підґрунтя.

У цьому зв'язку недоліком відповідної законодавчої бази видається відсутність можливості офіційно оформлювати відносини між державними структурами та релігійними організаціями на договірній основі. Це дозволило би церквам брати значно активнішу участь у здійсненні державних програм у соціальній, культурній, освітній та іншій сферах та повноцінно виконувати духовно-культурні функції. Перехід до такої договірної моделі вимагає усунення прогалин у розумінні церков та релігійних організацій як суб'єктів взаємодії з державою, що мають бути чітко відмежовані законодавством від сект та псевдорелігійних течій деструктивного типу.

За чинним законодавством релігійні організації зазнають дискримінації у питанні реєстрації, оскільки, на відміну від інших громадських формувань, підлягають подвійній реєстрації. Спочатку вони реєструють свій статут (положення), отримуючи статус релігійної організації, а потім проходять реєстрацію у державного реєстратора, набуваючи статусу юридичної особи. Складається ситуація, коли процедура реєстрації релігійної організації є досить тривалою за строками і складною за стадіями, проте відсутня реальна перевірка під час створення такої організації її дійсного статусу і відповідності меті створення.

Серйозною проблемою виступає реституція церковного майна, відібраного державою за радянських часів. Протягом 1990-2000 рр. уряд періодично повертався до вирішення цього питання, приймалися відповідні політичні рішення, і частково процес такого повернення був реалізований. Разом з тим, суттєва частина майна до цього часу залишається у державній або комунальній власності.

У освітній площині законодавство України не визначає поняття “релігійна освіта”, хоча вона є особливим видом освіти, та не регулює специфіку відповідної освітньої діяльності. Разом з тим, освітня функція історично була притаманна діяльності Православної церкви в Україні шляхом, насамперед, утримання великої кількості освітніх закладів. Церковнопарафіяльні школи та духовні семінарії свого часу виступали освітніми осередками для

більшості українців, а з відокремленням церкви від школи цей неоціненний спадок християнської педагогіки був втрачений.

Загалом вважаємо, що розвиток нормативно-правової бази публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні має спрямовуватися таким чином, щоб уникати деструктивних крайнощів як одержавлення церкви, так й ігнорування державою її суспільного потенціалу.

2.2. Організаційні засади публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні

Відповідно до сформульованого нами у п. 1.1 визначення системи публічного управління у сфері державно-церковних відносин, в Україні ця система з організаційного погляду є сукупністю органів публічної влади в єдності їх предметів відання й компетенцій, а також відповідних організаційних взаємозв'язків, що забезпечує цілісний управлінський вплив на відповідні відносини. Вищий рівень цієї системи складають Верховна Рада України, Президент України та Кабінет Міністрів України. Зокрема, Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади через прийняття відповідних законів визначає права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, засади внутрішньої і зовнішньої політики та затверджує загальнодержавні програми економічного національно-культурного розвитку, в тому числі у релігійній сфері [19, с. 63]. Президент України виступає гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина, зокрема, релігійних, видаючи укази та розпорядження у сфері державно-церковних відносин. Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави та вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, в тому числі у релігійній сфері, через видання обов'язкових до виконання постанов і розпоряджень [17].

Отже, вищі органи державної влади задають принципи та стратегічні напрями державної політики у релігійній сфері. Натомість, ключовим елементом

зазначеної системи публічного управління є центральний орган виконавчої влади, що безпосередньо відповідає за державну політику у сфері релігії. Згідно із Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації", на цей державний орган покладаються завдання: реєстрації статутів (положень) релігійних організацій; офіційного погодження можливості діяльності іноземних представників зарубіжних релігійних організацій; взаємовідносин із відповідними органами інших держав; забезпечення релігієзнавчої експертизи; сприяння міжконфесійній толерантності; сприяння міжнародній діяльності релігійних організацій [59]. Спектр функцій зазначеного державного органу, як і зміст державної політики у сфері релігії зумовлюються формою держави, державним ладом, історичним контекстом та іншими чинниками. За період незалежності України функції Державного органу у справах релігій виконували [7]:

- Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України (серпень 1991 – липень 1994);
- Міністерство України у справах національностей, міграцій та культур (липень 1994 – грудень 1995);
- Державний комітет України у справах релігій (грудень 1995 – квітень 2005);
- Державний департамент у справах релігій при Міністерстві юстиції України (травень 2005 – листопад 2006);
- Державний комітет України у справах національностей та релігій (листопад 2006 – грудень 2010);
- Департамент у справах релігій та національностей у складі Міністерства культури України (2011 – червень 2019);
- Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (червень 2019 – до цього часу).

За висновками Я.Котилка, інституційна прогалина у вигляді відсутності центрального органу виконавчої влади, який регулював би сферу релігії, призвела до багатьох негативних наслідків, що врешті-решт зумовило відновлення такого державного органу [19, с. 66]. Наразі, як зазначає

О.Мельничук, діяльність Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (далі – ДЕСС) є уособленням процесу публічного управління у сфері державно-церковних відносин [28, с. 344]. За статусом ДЕСС є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики і який реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні [50]. До основних функцій ДЕСС у релігійній сфері належать:

- державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації;
- аналіз проблем у сфері свободи совісті та релігії;
- забезпечення проведення релігієзнавчої експертизи та реєстрація статутів релігійних організацій;
- реєстрація релігійних організацій як юридичних осіб;
- ведення статистики у сфері релігії;
- сприяння зміцненню взаєморозуміння та вирішенню спірних питань у відносинах між релігійними організаціями різних віросповідань
- запобігання проявам міжнаціональних, расових, міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів та ворожнечі;
- сприяння міжнародній діяльності релігійних організацій тощо.

При ДЕСС діє громадська рада, до якої увійшли провідні науковці та представники різних релігійних організацій. Цей тимчасовий консультативно-дорадчий орган призначений, зокрема, сприяти врахуванню ДЕСС громадської думки щодо державної політики у релігійній сфері, готувати відповідні експертні пропозиції, висновки, аналітичні матеріали [42].

Діяльність ДЕСС координує Міністерство культури та інформаційної політики України, на яке, серед іншого, покладається завдання забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері релігії. Виходячи з цього завдання, дане міністерство виконує, серед інших, функції нормативно-правового регулювання у сфері релігії, визначення перспектив та пріоритетних

напрямів розвитку у цій сфері, безоплатної передачі релігійним організаціям вилучених або конфіскованих культурних цінностей, обернених відповідно до закону в дохід держави [8].

Суттєву роль у державно-церковних відносинах відіграє, на наш погляд, Міністерство освіти і науки України, до відання якого належать питання забезпечення для осіб рівних умов доступу до освіти незалежно від релігійних переконань, дотримання принципу відокремлення державної освіти від церкви, а також релігійної освіти у приватних закладах [28, с. 350].

На регіональному рівні релігійною проблематикою опікуються підрозділи обласних державних адміністрацій, які початково були створені у 1996 р. як управління (відділи) у справах релігій, що підпорядковувалися голові відповідної адміністрації та Державному комітету України у справах релігій. До завдань цих підрозділів було віднесено здійснення попереднього розгляду поданих на реєстрацію статутів (положень) релігійних громад, а також змін і доповнень до них, перевірка їх відповідності законодавству з наданням відповідних висновків для прийняття остаточних рішень [19, с. 64]. На даний час Рекомендаційний перелік структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації включає підрозділ з питань культури, національностей та релігій, що на практиці утворюється у вигляді департаменту або управління [55]. Цей підрозділ має подвійне підпорядкування голові державної адміністрації і Міністерству культури та інформаційної політики України. Основними завданнями зазначеного департаменту (управління) є, серед інших, реалізація на регіональному рівні державної політики у сфері забезпечення права громадян на свободу світогляду і віросповідання, забезпечення дотримання законодавства щодо свободи світогляду і віросповідання, сприяння гармонізації міжконфесійних та міжнаціональних відносин, участь у розробленні та виконанні державних і регіональних програм у сфері релігії [45; 46].

Описана модель публічного управління відповідає прийнятій в Україні сепараційній моделі державно-церковних відносин, подібно до, наприклад,

США, Франції, Чехії та ін. Разом з тим, у деяких європейських країнах церковні структури міцно вбудовані у державний механізм. Це характерно, зокрема, для Великобританії, де Англійканська церква є визнаною державною церквою. У цій моделі Британський монарх має статус Верховного Правителя Церкви Англії на Землі, його влада освячується під час коронації, а Англійканська церква виконує низку державних функцій. Двадцять шість духовних лордів, які складаються з єпископів, представлені в Палаті лордів Британського парламенту, а церковні суди вважаються складовою державної судової системи [14, с. 58; 35, с. 141; 64, с. 64]. У Греції законодавство закріплює за Православною церквою Еллади, її органами управління, парафіями, монастирями та іншими церковними інститутами становище корпоративних суб'єктів публічного права. Її Священний Синод має право видавати нормативні документи, що складають частину системи нормативно-правових актів держави. Парафії скасовуються або приєднуються до інших парафій на підставі указу Президента Греції [14, с. 49; 35, с. 172]. У частині країн Європи церковні структури виконують певні функції публічної влади. Наприклад, у Польщі до відання Католицької церкви передані цвинтарі, якими раніше опікувалися муніципальні служби. Шлюби, укладені в костелах, визнаються у Польщі та Словаччині юридично законними і не потребують обов'язкової державної реєстрації [37, с. 142; 38, с. 81]. У Німеччині церкви зі спеціальним статусом мають право стягувати спеціальні церковні податки, які збираються державними податковими органами і становлять 8-9% прибутку громадян – членів відповідної релігійної організації [64, с. 65].

Безперечно, наведені особливості включення церковних структур у функціонування державного механізму зумовлені історичними традиціями та культурною специфікою відповідних країн, тому відповідний досвід, на наш погляд, не можна перенести на вітчизняний ґрунт. Побудована в Україні модель публічного управління загалом цілком відповідає сучасним реаліям, проте характеризується певними проблемними моментами щодо діяльності ДЕСС.

Насамперед, покладення функцій формування та реалізації державної політики у сфері релігії на Міністерство культури та інформаційної політики

України видається неефективним, оскільки дане міністерство за характером своєї діяльності є далеким від релігійних питань. Звичайно, переважний обсяг роботи щодо підготовки політичних рішень виконується ДЕСС, але у підсумку вони приймаються на рівні непрофільного міністерства, що може викривляти їх зміст та погіршувати їх якість.

На регіональному рівні департаменти або управління, відповідальні, в тому числі, за релігійні питання, подвійно підпорядковані головам державних адміністрацій та Міністерству культури та інформаційної політики України. Таким чином, ДЕСС, фактично, не має безпосереднього впливу на реалізацію державної релігійної політики на місцях, що не перешкоджає її ефективному впровадженню.

Для України досить характерним є виникнення різних конфліктних ситуацій як між конфесіями, так і між державними органами та релігійними організаціями. Учасники конфлікту можуть використовувати виключно судовий механізм захисту порушених прав, що є довготривалим та витратним (юридичний супровід судового розгляду справи, судовий збір тощо). При цьому новітня практика у різних сферах показує дієвість позасудового способу вирішення будь-яких конфліктів шляхом медіації, тому відсутність такого механізму суттєво погіршує можливості їх вирішення у релігійній сфері в Україні.

Загалом розвиток організаційних засад публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні має, на наш погляд, відбуватися у напрямі покращення спроможності ДЕСС забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і церкви, як це передбачено законодавством.

2.3. Механізми взаємодії державних та церковних інститутів в Україні та досвід зарубіжних країн

На думку Л. Филипович, національна модель державно-церковної взаємодії зумовлена конкретними соціально-політичними, культурно-

духовними умовами, історичним досвідом взаємин релігійних організацій і органів влади. Отже, Україна повинна формувати власну систему відносин між інститутами держави і церкви, оскільки жодну зарубіжну модель не можна механічно перенести на інші національні терени. Наша країна пережила суттєву еволюцію цієї моделі, долаючи недовіру церков до влади, замкнутість на внутрішньому житті релігійної спільноти, радянське минуле держави з її прагненням надалі контролювати релігійні процеси [71, с. 314]. А. Кобетяк стверджує, що в історії України релігійні структури не знали більшого ступеня свободи й правових гарантій своєї діяльності, ніж на сьогодні, коли різні конфесії справді отримали чимало можливостей для свого утвердження та інституціалізації, віднайдення власної ніші в соціумі [15, с. 139]. Ю. Кальниш також позитивно оцінює розвиток релігійного життя в Україні та висловлює впевненість у продовженні державної політики забезпечення повноцінного правового статусу усіх церков, створення сприятливих умов і можливостей для віруючих. На користь цього свідчать податкові пільги для релігійних організацій, сприяння виділенню земельних ділянок під будівництво храмів, заходи у напрямі повернення церковної власності [14, с. 162].

Взаємодія держави та церкви в Україні відбувається за допомогою різноманітних механізмів, серед яких Т. Краснопольська виділяє [21, с. 220]:

- надання дипломатичної, юридичної, консультативної допомоги віруючим під час здійснення ними релігійних обов'язків;
- державне сприяння у приїзді паломників, зокрема іноземних, у святі місця;
- співпраця з питань допомоги незахищеним верствам населення, в тому числі, реалізація програм у сфері соціального захисту, заснування та фінансування установ соціального спрямування, таких як безкоштовні їдальні, притулки, реабілітаційні центри тощо;
- пропагування соціально корисних моделей поведінки.

За висновками науковців, розвиток державно-церковних відносин у період незалежності Україні загалом характеризувався конструктивністю,

партнерським підходом, врахуванням сторонами думок одне одного, співпрацею у вирішенні суспільних проблем [29, с. 107]. Внаслідок цього релігійне відродження набуло незворотного характеру, відбулося зростання релігійності населення, чисельності релігійних організацій, конфесійного розмаїття [9]. Відзначають високу культуру вітчизняної державно-церковної взаємодії, що характеризується практикою толерантного правозастосування норм, що стосуються діяльності релігійних організацій, сприянням церковним ініціативам, що пов'язано з високим моральним авторитетом багатьох церковних лідерів [26, с. 172].

З формального законодавчого погляду, чинну вітчизняну модель державно-церковних відносин визначають як автономну, сепараційну або ліберальну, що передбачає чітке відокремлення церкви від держави [20, с. 159; 21, с. 217; 27, с. 144]. Разом з тим, як доводить О. Мелехова, в Україні стихійно від самого початку незалежності держава та церква намагаються співпрацювати та втручатися у внутрішні справи одна одної, без уваги на принцип їх взаємного відокремлення. Внаслідок цього відбувається багато у чому суперечлива, але послідовна еволюція у бік партнерської моделі державно-церковних відносин [26, с. 166]. Л. Дудка відзначає, що конституційне закріплення даного принципу не відкидає взаємної відповідальності та можливості співпраці держави і релігійних організацій за багатьма напрямками у соціальній та гуманітарній сферах [9]. При цьому в сучасних умовах церква набуває усіх рис інституту громадянського суспільства, до яких, наприклад, Т. Краснопольська відносить: зумовленість необхідністю задоволення релігійно-етичних прагнень людини, реалізації її права мати та сповідувати свою релігію; наявність відокремленої сфери релігійних відносин, у якій виникають соціальні зв'язки з питань задоволення релігійних прав людей; самоврядність на основі власної системи норм; організаційну інституціоналізацію; регулювання правом із метою захисту прав і свобод членів релігійних організацій та громад, інших осіб [21, с. 217].

Виходячи з такого розуміння церкви, фахівці відзначають виникнення на нинішньому етапі розвитку України своєрідної синергії взаємодії держави з

церквою як особливим інститутом громадянського суспільства, що має унікальні функції у подоланні сучасних криз починаючи з загальнонаціонального рівня до меж місцевої громади [26, с. 172; 72, с. 278]. Так, Л.Дудка вказує на важливість для України співпраці органів публічної влади з церквами і релігійними організаціями у форматі консультативно-дорадчих органів, що сприяє поглибленню діалогу між державою та церквою, виробленню конкретних механізмів їх співпраці в різних сферах суспільства [9]. Зокрема, у 2008 р. була утворена Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України. Вона є тимчасовим консультативно-дорадчим органом, серед завдань якого визначені підготовка пропозицій щодо формування і реалізації державної політики у сфері державно-конфесійних відносин, сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади з даних питань, підготовка рекомендацій щодо удосконалення механізму повернення релігійним організаціям культових будівель та іншого майна та ін. [51].

Також у 2008 р. розпочалося формування спеціальних громадських рад для діалогу й співробітництва між міністерствами та релігійними організаціями, зокрема, такі ради були утворені при Міністерстві освіти і науки України, Міністерстві охорони здоров'я України, а згодом при Міністерстві оборони України, Міністерстві закордонних справ України [29, с. 105]. Так, основними завданнями Ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України визначено сприяння забезпеченню постійного діалогу між міністерством і церквами та релігійними організаціями, проведення громадської експертизи проектів рішень та консультування при обговоренні та прийнятті рішень міністерства з питань співпраці з релігійними організаціями, виховання дітей, підлітків та молоді, викладання предметів духовно-морального спрямування, державного визнання документів про вищу духовну освіту тощо [52]. Громадська рада при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій провадить свою діяльність з метою впровадження та розвитку інституту капеланства та системи душпастирської опіки у сфері охорони

здоров'я, сприяння духовному і фізичному оздоровленню українського суспільства, координації міжконфесійної співпраці у сфері охорони здоров'я, підтримання постійного діалогу міністерства із церквами та релігійними організаціями щодо надання медичної допомоги та просування здорового способу життя [43]. Громадська рада з питань співпраці з релігійними організаціями при Міністерстві закордонних справ України спрямовує зусилля релігійних діячів та дипломатів у вирішенні актуальних питань підтримки мігрантів, розвитку відносин із українською діаспорою, захисту релігійної свободи на окупованих Російською Федерацією територіях [4, с. 83]. Л.Дудка підкреслює значимість таких громадських рад, розглядаючи їх як форпости, через які релігійні організації та віруючі можуть оперативної і конструктивно з'ясовувати нагальні питання церковного життя та просувати управлінські рішення у сфері компетенції відповідних міністерств [9].

Безперечно, важливу роль у публічному управлінні у сфері державно-церковних відносин відіграє створена у 1996 р. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган, що діє на громадських засадах та має на меті об'єднання зусиль релігійних організацій по національно-духовному відродженню України [41]. Її основні завдання у практичній площині включають підготовку пропозицій по вдосконаленню чинного законодавства щодо свободи совісті та релігійних організацій, об'єднання зусиль релігійних організацій у благодійництві, сприяння міжконфесійному взаємопорозумінню та злагоді, організацію та проведення комунікативних заходів з релігійних питань, відповідну активність у ЗМІ. Свої рішення Рада надає у вигляді пропозицій та проектів державним органам, а також одержує від останніх інформацію в установленому порядку. Загалом Рада бере активну участь у громадському житті країни, реагуючи на суспільні виклики публічними заявами, миротворчими та іншими заходами. Вона вважається провідним та найавторитетнішим інститутом налагодження міжконфесійної взаємодії [9; 21, с. 219].

Фахівці відзначають також роль низки інших міжцерковних організацій,

таких як Нарада представників християнських Церков України, Українська міжцерковна рада, Рада Євангельських протестантських церков України, Духовне управління мусульман України, які беруть участь у розробці проєктів нормативно-правових актів з питань державно-конфесійних відносин, сприяють впровадженню державних програм у різних сферах суспільного життя, налагоджують комунікативні механізми державно-церковної взаємодії [19, с. 65; 21, с. 219].

Зарубіжний досвід дає багато прикладів втілення різноманітних моделей, що передбачають партнерство держави та церкви. Прикладами найтіснішого співробітництва є Великобританія та Греція, де існує державна церква. Так, у Великобританії державний статус Англіканської церкви передбачає надання їй привілеїв, якими не наділені інші конфесії. Вона отримує фінансування з державного бюджету і зберігає безумовно домінуюче становище. Єпископи і священники Англіканської церкви відповідають за проведення державних церемоній, таких як коронація, весілля й похорони королівських осіб, акти поминання загиблих та інші меморіальні служби [14, с. 58; 35, с. 141; 64, с. 64]. У Греції державні органи мають право втручатися навіть у деякі внутрішні справи церкви, хоча таке втручання не здійснюється засобами прямого примусу, а втілюється через законодавство та історично-правову традицію. Держава виплачує заробітну плату і пенсію священнослужителям, надає їм щорічні оплачувані відпустки. Священники Православної церкви беруть участь в укладенні цивільного шлюбу, хоча він може законно укладатися і без їх участі, а також у розлученні [14, с. 49; 35, с. 172].

В Італії, Польщі, Словаччині відносини між державою і Католицькою церквою будуються через конкордати, які мають юридичну силу міжнародних угод. Відповідно до такої угоди, в Італії Католицька церква користується переважним становищем порівняно з церквами релігійних меншин. Це виявляється через стабільні механізми відправлення релігійних обрядів у школах, в'язницях, лікарнях та збройних силах, широкі права у освітній діяльності, отримання істотної фінансової підтримки від держави [14, с. 46; 35,

с. 171]. Конкордат між Польською Республікою і Католицькою церквою гарантує останній вільне та публічне виконання своєї місії, ведення своїх справ на основі норм канонічного права. Конкордат, з одного боку, підтверджує конституційні принципи державно-церковних відносин, але, з другого боку, вводить низку положень щодо певних преференцій Католицької церкви у сферах освіти, шлюбно-сімейних відносин, відправлення релігійних обрядів. Церкві надано право викладати основи релігії в школах та дитячих садках, організувати вищу теологічну освіту. При цьому держава надає фінансову підтримку Люблінському католицькому університету та Краківській теологічній академії [37, с. 138-150]. Уряд Словаччини уклав з Ватиканом конкордат, а також дві додаткові угоди щодо збройних сил та освіти. Зокрема, католицьким священникам надано право служити у збройних силах у статусі капеланів, отримуючи заробітну плату на рівні офіцерів згідно із званням і вислугою років. При цьому капелани користуються таким же соціальним забезпеченням, як і військовослужбовці [38, с. 81]. У Грузії була підписана основоположна угода між державою і Православною церквою, зміст якої, фактично, рівнозначний проголошенню православ'я державною релігією. Угода передбачає, що: державні та церковні дипломи про освіту взаємно визнаються; держава не має права відчужувати майно у церкви, яка може отримувати доходи за рахунок передачі власного майна в оренду; церковне майно не оподатковується; навчальні програми з православного віросповідання і кандидатури викладачів затверджує держава за поданням церкви; духовні особи звільняються від служби у збройних силах; держава визнає церковний шлюб; дванадесять православні свята проголошуються святковими днями на державному рівні тощо [38, с. 82].

У низці країн функціонують різні варіанти коопераційної моделі державно-церковних відносин. Зокрема, у федеральних землях Німеччини певна церква може претендувати на спеціальний статус, якщо чисельність їх членів налічує приблизно 1% від загальної чисельності населення землі. Найбільші церкви Німеччини мають свої школи, які отримують державне фінансування так само, як інші нерелігійні публічні і приватні школи, мають власне трудове

законодавство, що має деякі відмінності від загального законодавства. Діяльність церков у збройних силах, місцях позбавлення волі і медичних закладах регулюється спеціальними домовленостями з державою [64, с. 65; 67]. У Чехії всі офіційно зареєстровані конфесії мають право користуватися податковими пільгами та отримувати державні субсидії. Легальні церкви отримують від влади щорічно кошти на суму близько 3 млрд. крон, що розподіляються пропорційно між ними згідно з числом членів. Із цих коштів приблизно шоста частина витрачається на заробітну плату священнослужителям [37, с. 209-211]. В Угорщині держава визнає свою відповідальність перед церквами, історична доля яких пов'язана з країною, що передбачає особливий підхід до традиційних релігійних інститутів. При цьому функціонує система державної фінансової допомоги церквам. Зокрема, громадянам дозволено виділяти на церкви 2% свого прибуткового податку, у тому числі 1% – на будь-яку конкретну релігійну організацію. При нестачі коштів від прибуткового податку для фінансових потреб церков держава ще виділяє спеціальну дотацію до законодавчо встановленого рівня фінансування. За цей рахунок забезпечується, наприклад, надбавка до окладів священнослужителям зареєстрованих церков, які працюють у віддалених районах. Церкви можуть брати участь у виконанні соціальних програм, отримуючи за це державні кошти. Водночас, для забезпечення політичної лояльності духовенства запроваджена обов'язкова присяга священнослужителів на вірність державі [38, с. 82].

На відміну від розглянутих зарубіжних країн, в Україні, на наш погляд, простежується певне взаємне відчуження й недовіра держави та церковних організацій, відсутність дієвих механізмів активного залучення останніх до вирішення державних проблем, перш за все, у духовно-ціннісному, соціальному та гуманітарному вимірах. Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України та громадські ради з питань співпраці з релігійними організаціями при міністерствах працюють значною мірою формально. До того ж ці громадські ради функціонують лише при чотирьох міністерствах. Реальна співпраця органів публічної влади з

релігійними організаціями відбувається лише час від часу та досить вибірково із залученням окремих конфесій, що, поряд з певними позитивними результатами, слугує чинником посилення невдоволення у церковному середовищі та міжконфесійного протистояння. Зокрема, як зазначає В.Луценко, на вищому державному рівні офіційні зустрічі Президента України чи Прем'єр-міністра України зі Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій відбуваються тільки періодично. Парламентарі частіше проводять зустрічі з главами та представниками релігійних організацій, проте це співробітництво характеризується ситуативністю, наприклад, шляхом участі представників Ради в окремих засіданнях парламентських комітетів [24, с. 196].

У цьому зв'язку проблеми міжконфесійних відносин в Україні на сучасному етапі державотворення оцінюються як одні з найбільш важливих та гострих у публічно-політичній та суспільно-культурній площинах, що усе більше стають латентною загрозою національній безпеці [27, с. 136]. Серед причин таких проблем науковці виділяють: стрімке зростання з початку 1990-х років чисельності церков і релігійних організацій, що спричинило конкуренцію між ними у боротьбі за вірян; незабезпеченість церков культовими спорудами та майном, що зумовило міжконфесійні протистояння за них; обтяженість низки конфесій взаємною недовірою, упередженістю та підозрами, що нерідко мають історичні корені; недостатню компетентність органів влади у питаннях міжконфесійних відносин; намагання окремих політичних діячів штучно розчленувати Україну на сфери переважного конфесійного впливу; втручання політичних партій у вирішення церковних питань та спроби окремих церков втягти державні структури в міжцерковні конфлікти [33, с. 61; 37, с. 318-320].

Потребує вирішення проблема політизації релігійної сфери. Вітчизняні політичні партії та окремі політики, особливо на регіональному рівні, традиційно намагаються використовувати церкви в боротьбі за електорат багатьма способами – від протизаконних спроб політизувати церковні інституції до використання їх можливостей впливати на віруючих під час виборчих кампаній [37, с. 327]. Навіть, існують політичні партії, ідеологія та програмні документи

яких побудовані на релігійно-конфесійній основі (Республіканська християнська партія України, Партія мусульман України, Християнсько-демократична партія України, Соціально-християнська партія), хоча вони не мають значної підтримки серед громадян [30]. Важкими негативними наслідками політизації церков є суттєва втрата їх самостійності та морального авторитету в очах громадян як інституцій, що мають бути вищими за земні пристрасті й уподобання.

Порівняно з багатьма європейськими країнами, в Україні держава явно недостатньо використовує можливості релігійних організацій для здійснення просвітницької діяльності, виховання підростаючого покоління, реалізації проектів для малозабезпечених, підтримки та реабілітації людей, що опинилися у складних життєвих обставинах, душпастирства у силових структурах тощо.

Загалом, як показує досвід багатьох країн, налагодження широкого державно-церковного партнерства із залученням різних конфесій без упередженого надання переваги окремим з них має важливе значення для утвердження віротерпимості та консолідації суспільства.

Висновки до другого розділу

Нормативно-правова база публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні включає норми низки міжнародних документів, насамперед, прийнятих на рівні ООН, відповідні положення Конституції України, базовий Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”, норми низки інших законодавчих та підзаконних актів, що регулюють різні аспекти державно-церковних відносин. Загалом сформоване національне законодавство в цілому належною мірою забезпечує свободу совісті та діяльності релігійних організацій. Проте, враховуючи європейські підходи щодо кооперації держави та церкви, на наш погляд, закріплена у Конституції України жорстка сепараційна модель державно-церковних відносин, переважно за американським зразком, потребує певного перегляду в бік офіційного визнання взаємовигідного партнерства цих інститутів. При цьому важливо уникати як одержавлення церкви, так й ігнорування державою її суспільного потенціалу.

Система органів публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні має кілька рівнів: вищий – Верховна Рада України, Президент України та Кабінет Міністрів України; центральний, де ключову роль відіграє ДЕСС, діяльність якої координує Міністерство культури та інформаційної політики України; регіональний – департаменти або управління обласних державних адміністрацій. Загалом діюча організаційна система відповідає сучасним вітчизняним реаліям, проте характеризується певними проблемними моментами, пов'язаними з недостатньою спроможністю ДЕСС забезпечувати проведення державної політики у релігійній сфері відповідно до законодавства.

В Україні відбувається еволюція у бік партнерської моделі державно-церковних відносин. Зокрема, важливим механізмом співпраці органів публічної влади з церквами і релігійними організаціями виступають консультативно-дорадчі органи. Визначну роль відіграють також Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та низка інших міжцерковних організацій. Разом з тим, простежується певне взаємне відчуження й недовіра держави та церковних організацій, відсутність дієвих механізмів активного залучення останніх до вирішення державних проблем, суттєва політизація релігійної сфери. Порівняно з багатьма європейськими країнами, в Україні держава явно недостатньо використовує можливості релігійних організацій для здійснення просвітницької діяльності, виховання підростаючого покоління, реалізації проектів для малозабезпечених, підтримки та реабілітації людей, що опинилися у складних життєвих обставинах, душпастирства у силових структурах тощо.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

3.1. Розвиток правового забезпечення та організаційних засад публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні

На думку автора, цілком доречним є висновок М.Мельниковича про те, що з позицій сьогодення концепція побудови державно-конфесійних відносин у душі лібералізму не співпадає з українськими реаліями з точки зору стану інституцій політичної демократії, а окремі положення основного законодавчого акту в релігійній сфері дисонують з базовими особливостями етноконфесійного характеру, що склалися у нашій країні протягом її тривалого історичного розвитку [27, с. 49]. У цьому зв'язку можна запропонувати рекомендації щодо розвитку правового забезпечення та організаційних засад публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні, базуючись на результатах проведеного у попередньому розділі аналізу, а також з урахуванням розглянутого зарубіжного досвіду.

Насамперед, вважаємо за доцільне відійти від вульгарного та примітивного сприйняття світської держави. Безумовно, проголошення та послідовне проведення у життя принципу свободи релігії, підкресленої нейтральності держави у цих питаннях зумовлене недавнім минулим України, пов'язаним з насадженням атеїзму, відверто ворожим ставленням держави до релігії, силовим тиском та втручанням у церковні справи, нерідко гоніннями проти релігійних організацій та віруючих. Тому законодавство, закріплюючи такі принципи, покликане гарантувати неповернення до неправової практики соціалістичних часів, зокрема, у сфері державно-церковних відносин. Разом з тим, варто врахувати досвід постсоціалістичних держав Європи, для яких загалом характерна аналогічна ситуація, пов'язана із спадщиною радянського періоду. Ці

держави, також закріплюючи світський характер держави, гарантії свободи релігії та її конфесійної інституціоналізації, в той же час намагаються забезпечити міжконфесійну толерантність, створити сприятливі умови для задоволення релігійних потреб суспільства. Формуючи механізми підтримки релігійних конфесій та співробітництва з ними, держави колишнього радянського табору намагаються цілеспрямовано залучати церкви до вирішення завдань суспільного розвитку, враховуючи при цьому історичні традиції, особливості духовної культури та менталітету народу. Цей досвід видається дуже важливим для України, враховуючи який пропонуємо закріпити у ст. 35 Конституції України принцип соціального державно-церковного партнерства у вигляді положення про те, що держава співпрацює з церквами та релігійними організаціями для вирішення суспільно важливих проблем.

Розвиток цього положення потребує, насамперед, визначення поняття "церква", що відсутнє у законодавстві та непрямо, фактично, ототожнюється з поняттям "релігійна організація". Останнє поняття також не має змістовного тлумачення, замість якого у законодавстві використовується перерахування їх типів (релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства та ін.). Тому в Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації" доцільно дати змістовні формулювання зазначених понять, виходячи з розуміння церкви як особливого інституту громадянського суспільства з притаманними йому суспільними функціями та релігійних організацій як конкретних суб'єктів громадянського суспільства, а також чітко вказавши на відмінності між цими поняттями. З метою уникнення непорозумінь у стосунках держави та релігійних організацій варто також визначити поняття "релігія", "конфесія" і "секта". Очевидно, що держава жодним чином не повинна співпрацювати із сектами та псевдорелігійними течіями деструктивного типу. Можна врахувати, наприклад, досвід Іспанії, де законодавство чітко виділяє кілька типів релігійних об'єднань з цілком відмінним статусом та можливостями офіційного співробітництва з державою. У багатьох європейських країнах держава приділяє серйозну увагу інформуванню громадян про секти з метою недопущення їх негативного впливу

на суспільну свідомість та попередження конфліктів, пов'язаних з їх діяльністю.

Для формування дієвого механізму державно-церковного партнерства можна запропонувати законодавчо запровадити та регламентувати укладання договорів про співробітництво між державними органами та релігійними організаціями з докладним визначенням прав та обов'язків сторін для забезпечення прозорості та відповідальності таких відносин. Такий механізм, як зазначається у [22, с. 160], стимулюватиме розвиток партнерських засад взаємодії між державними інститутами та суб'єктами релігійної сфери, дотримання сторонами взятих зобов'язань на паритетних засадах, спонукатиме релігійні організації працювати на благо Української нації. Тут доречним є багатий зарубіжний досвід, наприклад, функціонування конкордатів між Ватиканом та державами Італії й Польщі або угоди між Грузинською державою і Православною церквою.

Наступні рекомендації пов'язані з потребами узгодження законодавства України у сфері релігії із стандартами, визначеними для України у цій сфері відповідно до спеціальних зобов'язань перед Радою Європи. Такі зобов'язання передбачають запровадження недискримінаційної системи реєстрації церков, а також правове вирішення питання про повернення церковної власності та встановлення чітких правил його повернення, що не повинні залежати від преференцій місцевої влади [24, с. 149].

На нашу думку, доцільно усунути дискримінаційну подвійну реєстрацію релігійних організацій, замінивши чинну тривалу і складну процедуру за принципом "єдиного вікна". Для цього необхідно передбачити, що релігійна організація, залежно від місцезнаходження, подає всі необхідні документи лише до ДЕСС або підрозділу місцевої державної адміністрації з питань релігій, а далі відповідний орган самостійно взаємодіє з державним реєстратором. Такі зміни сприятимуть створенню максимально простого та необтяжливого механізму реалізації права на свободу віросповідання, який би, не порушуючи меж втручання у простір людської свободи, обмежувався лише необхідною участі держави для реалізації зазначеного права. При реалізації принципу "єдиного

вікна" необхідно також закріпити за ДЕСС та підрозділами місцевих державних адміністрацій з питань релігій функції передачі даних до податкових органів для забезпечення реєстрації релігійних організацій у статусі неприбуткових. У контексті спрощення процедури реєстрації релігійних організацій доцільною є уніфікація окремих норм їх статутів. Дана уніфікація може стосуватись лише статутних норм, що пов'язані із практичними аспектами релігійної діяльності, релігійних відносин, створення та функціонування релігійних організацій, але не повинна торкатися духовних аспектів релігійної сфери.

Потребує врегулювання на належному рівні процедура проведення релігієзнавчої експертизи, що має спрямовуватися на перевірку цілей створення релігійних організацій. Вона повинна певним чином гарантувати розширення мережі об'єднань саме для задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру, зменшуючи ризик створення "фейкових" релігійних організацій та деструктивних сект. Наразі актуальним є також встановлення чіткої правової процедури переходу релігійної організації з однієї конфесії в іншу, коли вона як юридична особа продовжує свою діяльність, але постає як нове релігійне утворення іншого віросповідання.

Видається, що потребує належного унормування процес повернення культових споруд і майна, націоналізованого у церков за радянських часів. Необхідно враховувати, що при вступі до Ради Європи Україна взяла на себе зобов'язання щодо реституції колишнього церковного майна. Для повноцінного виконання цього зобов'язання, на переконання дослідника, доцільним є прийняття закону про реституцію, що передбачить чіткі механізми врегулювання даних питань без надання привілеїв жодній конфесії. На основі такого закону доречно прийняти спеціальну державну програму, в якій буде чітко визначено етапи повернення церковного майна на найближчу і більш віддалену перспективу. Для реалізації такої програми необхідно провести повну інвентаризацію культових будівель, створити єдиний реєстр об'єктів, що підлягають поверненню релігійним організаціям. Реституція має також включати компенсаційні механізми у разі неможливості повернення колись

націоналізованого (наприклад, водних чи лісових угідь, орних земель тощо) чи знищеного 1920-30-тих роках церковного майна. З іншого боку, важливо передбачити фінансову компенсацію для відшкодування збитків, що будуть завдані суб'єктам господарювання та фізичним особам внаслідок реституції власності. При цьому можна використати успішний досвід аналогічних процесів у Польщі, Словаччині та Угорщині, де вони відбувалися планомірно та послідовно, було чітко визначено коло об'єктів реституції та способи їх повернення церкві, вироблено стратегію відповідної діяльності з урахуванням релігійних традицій та вихідних умов. Наприклад, в Угорщині загалом релігійним організаціям було повернуто близько 6 тисяч об'єктів нерухомості, націоналізованих у радянський період [37, с. 188].

Потребує удосконалення Закон України "Про освіту", в якому вважаємо за доцільне дати визначення релігійної освіти та регламентувати особливості освітньої діяльності релігійних організацій. Під релігійною освітою можна розуміти діяльність, що виконується професійно підготовленими священнослужителями та релігійними педагогами, покликана передавати зміст віровчень, релігійний досвід та практику богослужінь, а також готувати педагогічні кадри для системи релігійної освіти. Включення релігійної освіти до освітньої системи є вагомим чинником утвердження принципу світоглядного плюралізму, морального оздоровлення нації та долучення громадян до культурно-духовної традиції українського народу.

Стосовно організаційних засад публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні можна підтримати висновок О.Мельничука про те, що загалом діюча система органів публічного управління та адміністративно-правовий інструментарій їх діяльності у цій сфері цілком задовольняють потреби налагодження дієвих державно-церковних відносин в Україні відповідно до конституційних засад [28, с. 352]. Проте, на нашу думку, організація діяльності ДЕСС потребує удосконалення у низці моментів. На цей орган за законодавством покладено завдання забезпечення проведення державної політики щодо релігій і церкви. Для ефективного виконання цих завдань, враховуючи важливість

релігійної сфери для сучасної України, пропонуємо у схемі спрямування і координації діяльності центральних органів виконавчої влади визначити, що діяльність ДЕСС безпосередньо спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, і, таким чином, вивести цей орган із підпорядкування непрофільному Міністерству культури та інформаційної політики України. Це дозволить ДЕСС безпосередньо впливати на формування державної релігійної політики, виносити на рівень уряду проекти важливих політичних рішень, узгоджені з представниками релігійних конфесій. У цьому зв'язку доцільно встановити для регіональних департаментів або управлінь, що опікуються релігійною сферою, підзвітність і підконтрольність ДЕСС, а не Міністерству культури та інформаційної політики України.

Враховуючи сучасну зарубіжну практику, для більш ефективного вирішення конфліктів на релігійному ґрунті доцільним є впровадження позасудового механізму їх вирішення за допомогою медіації. Остання є методом врегулювання конфлікту, що, на відміну від силового чи правового його вирішення, заснований на досягненні компромісу шляхом ведення конструктивного процесу переговорів за сприянням незалежного посередника (медіатора). Медіація дозволяє узгодити інтереси сторін і досягти взаємоприйняттого припинення конфлікту. Поряд з цим, на ДЕСС покладені функції сприяння зміцненню взаєморозуміння між релігійними організаціями різних віросповідань та вирішенню відповідно до законодавства спірних питань, що виникають у відносинах між такими організаціями, вжиття заходів щодо запобігання проявам міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів та ворожнечі. Проте сприяння вирішенню та вжиття заходів щодо запобігання конфліктів не є безпосереднім розв'язанням проблемних ситуацій. Тому ДЕСС цілком може взяти на себе роль органу, що шляхом посередництва буде забезпечувати вирішення як міжконфесійних конфліктів, так і суперечок між державними органами та релігійними організаціями. З цією метою доцільно надати ДЕСС функції та повноваження щодо медіації у релігійній сфері як альтернативного (позасудового) способу вирішення спорів на основі добровільної згоди.

3.2. Основні напрями модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні

Як показано у підрозділі 2.3 нашої роботи, наразі намітилася виразна тенденція переходу до партнерської моделі взаємин держави та церкви. Це відображено у проекті Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, що була розроблена ще у 2004 р. за участі парламентарів, представників різних конфесій, Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова та на даний час знову набуває актуальності [26, с. 167; 72, с. 279]. У Концепції співробітництво держави і релігійних організацій розглядається як дієвий засіб подолання упередженості, проявів релігійної нетолерантності, міжконфесійних незгод, взаємної недовіри між конфесіями, державою, церквою та суспільством. Передбачається покласти в основу партнерських державно-церковних відносин визнання того, що обидва ці суспільні інститути, будучи відокремленими та суверенними один від одного в питаннях, що належать до їх виняткової компетенції, діють в інтересах українського суспільства. Згідно з цим, пропонуються та детально розкриваються пріоритетні напрями державної політики у сфері забезпечення права на свободу совісті та встановлення партнерських взаємовідносин з релігійними організаціями щодо вдосконалення правового забезпечення права на свободу совісті та діяльність церкви, забезпечення права релігійних організацій на безперешкодне здійснення релігійної практики, освітньої діяльності, соціально-трудова відносин [62].

Враховуючи викладене та дослідження багатьох фахівців, на наше переконання, *в Україні наріла потреба впровадження партнерської моделі державно-церковних відносин*, в межах якої держава і церква як суспільні інститути є відокремленими один від одного в питаннях, що належать до їх виняткової компетенції, але спільно діють як рівноправні партнери для вирішення проблем українського суспільства [37, с. 352; 69, с. 234]. Наприклад, В.Кобетяк розглядає таку модель як дієвий засіб подолання проявів релігійної

нетолерантності й ворожості, міжконфесійних конфліктів, недовіри між державою та церквою [15, с. 152].

Для реального впровадження партнерської моделі, вважаємо, існує необхідність у прийнятті стратегії розвитку державно-церковних відносин в Україні, основою якої може стати Концепція державно-конфесійних відносин в Україні 2004 р. В.Бліхар виділяє низку положень, які мають враховуватися при виробленні даної стратегії, а саме, необхідність узгодження мети та інтересів суб'єктів-партнерів, усвідомлення державою важливості побудови внутрішньо-суспільних відносин на принципах, які укорінені у національних духовних цінностях, непорушне дотримання прав кожної особистості та кожної суспільної групи на вільне віросповідання, розуміння та практична реалізація суспільної місії держави та церкви [3, с. 342, 347, 398, 415]. Держава має сприяти діяльності церков як важливих інститутів громадянського суспільства через створення правової бази та організаційних умов. Водночас, необхідний системний контроль за поширенням віросповідань, що потенційно можуть деструктивно впливати на суспільство [73, с. 195]. У свою чергу, церкви у взаємодії з державними структурами також повинні дотримуватися певних вимог, таких як ухилення від міжконфесійної боротьби, деполітизація, активне соціальне служіння, усунення елементів корисливості [9].

Нові концептуальні засади відносин між державою та релігійними організаціями мають також відповідати соціальним доктринам або концепціям, у яких церкви, зокрема, православні та католицька, визначають, серед іншого, своє ставлення до держави і зобов'язання щодо неї [71, с. 316]. Слід також враховувати досвід країн Європи, де, незважаючи на досить різні особливості моделей державно-церковного співробітництва, внаслідок впровадження європейських норм у сфері прав і свобод людини відбувається поступове формування загальної пан'європейської моделі, у якій держава, займаючи панівне становище суб'єкта нормотворчості, створює передумови для існування релігійної єдності як запоруки стабільності суспільного розвитку [12, с. 22].

Відповідно до запропонованої партнерської (коопераційної) моделі

державно-церковних відносин, на наш погляд, можна виділити основні напрями модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні.

Першим з них є **розширення мережі та активізація діяльності консультативно-дорадчих органів з питань державно-церковних відносин**. Насамперед, видається необхідним суттєво активізувати діяльність Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України, що має стати дієвим організаційним механізмом формування публічної політики у релігійній сфері на основі узгодження позицій державних органів та усіх впливових церков. Наразі актуальними політичними питаннями, що потребують міжвідомчого опрацювання, є спрощення процедури реєстрації релігійних організацій, реституція церковної власності, міжконфесійні конфлікти та ін. Пропонуємо також розширити мережу ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями, утворивши їх, принаймні, при Міністерстві юстиції України (питання забезпечення релігійних прав і свобод людини, душпастирської опіки в установах пенітенціарної системи), Міністерстві соціальної політики України (питання реалізації соціальних проектів), Міністерстві з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (питання забезпечення прав віруючих та релігійних організацій на тимчасово окупованих територіях), Міністерстві молоді та спорту України (питання виховання підростаючого покоління), Державному комітеті телебачення і радіомовлення України (питання утвердження духовних цінностей та моральних засад суспільства через ЗМІ).

Пов'язаним напрямом, на наш погляд, має бути **налагодження діалогових форм державно-церковних комунікацій**. Це включає, насамперед, налагодження системної практики нарад, круглих столів та інших подібних комунікативних заходів за участю членів уряду, парламентарів та представників релігійних конфесій. У таких заходах періодично мають брати участь вищі керівники держави (президент, прем'єр-міністр, голова парламенту). Важливе значення має створення механізмів лобіювання інтересів церков у парламенті

шляхом: періодичного проведення парламентських слухань стосовно свободи совісті та діяльності релігійних організацій (хоча би раз на рік); виступів релігійних лідерів у парламенті з метою привернення уваги до актуальних проблем церковного життя та оприлюднення пропозицій церков щодо шляхів їх вирішення; запровадження інституту постійного представника Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у парламенті.

Вкрай важливе значення має *удосконалення підходів до вирішення проблем міжконфесійних відносин*. Загалом, за висновками дослідників, в Україні динаміка міжконфесійних відносин характеризується позитивними здобутками, оскільки у суспільно-релігійному вимірі утвердилися відносно толерантні настрої, а релігійна свобода впродовж другої половини 1990-х років постала як практично єдина реальна свобода [3, с. 398]. При цьому держава здійснює законодавчі, адміністративні та інші заходи у напрямі усунення конфліктних ситуацій релігійного характеру, запобігання будь-якої дискримінації за релігійною ознакою [14, с. 160]. Зокрема, у вимірі публічного управління сформовано досить якісну нормативно-правову базу, забезпечено легалізацію релігійних конфесій та організацій, налагоджено взаємодію між державою та суб'єктами міжконфесійних відносин; створено систему спеціальних органів державної влади, що здійснюють регулювання міжконфесійних відносин [27, с. 149].

Разом з тим, останнім часом у контексті становлення автокефальної Православної церкви України намітилася тенденція до неоднакового ставлення державних інститутів до церков і релігійних організацій, подекуди надання на місцях переваг зазначеній церкві перед іншими православними конфесіями та певний тиск на останніх з метою прискорення їх об'єднання. Зазначені процеси можна однозначно оцінити як деструктивні для розвитку держави, оскільки вони принаймні не приносять збереженню у суспільстві міжконфесійного миру та релігійної толерантності. Враховуючи це, на основі узагальнення думок фахівців [14, с. 161; 15, с. 141; 21, с. 221], у напрямі покращення стану міжконфесійних відносин фахівці можна запропонувати:

- невтручання державних органів у внутрішньоцерковні справи, зокрема у питаннях об'єднання українського православ'я, недопущення тиску та дискримінації з боку держави щодо будь-якої православної конфесії;
- належне реагування правоохоронних органів на випадки розпалювання релігійної ворожнечі;
- недопущення примушування до виконання дій, які йдуть всупереч з релігійними переконаннями осіб, наприклад, щодо військової служби;
- запровадження спеціального навчання працівників державних органів та представників засобів масової інформації з питань релігійної толерантності;
- державне сприяння розвитку діалогу між представниками різних конфесій, особливо між православними церквами, їх спільному обговоренню актуальних проблем суспільства та шляхів їх вирішення.

Як зазначає В.Луценко, саме полірелігійне суспільство з великою часткою етноконфесійних спільнот сприяє утвердженню свободи совісті, виробленню загальних норм і цінностей для об'єднання всіх громадян, що сприяє релігійному плюралізму та утвердженню громадянського суспільства [24, с. 185]. З цього погляду важливим є недопущення на тих чи інших територіях, де існує велика концентрація представників певних етносів, домінування однієї з церков у громадському житті в духовно-культурному, політичному та інших вимірах з пригніченням інших релігійних організацій.

Окремо слід відзначити потребу на державному рівні відмежування та, можливо, застосування певних санкцій щодо політичних та громадських діячів, які закликають до примусового припинення або обмеження діяльності на території нашої держави Української православної церкви під предствоятельством митрополита Онуфрія (Березовського), мотивуючи це антиукраїнським характером діяльності окремих її осередків та кліриків. Ці заклики докорінно суперечать міжнародному праву та рекомендаціям міжнародних організацій у релігійній сфері. Протизаконна діяльність представників тих чи інших релігійних організацій не є похідною від релігійного віровчення, тим більше Православ'я, і є їх суто особистою позицією. Така

діяльність підпадає під дію норм кримінального й цивільного законодавства і не може бути підставою для дискримінації всієї Української православної церкви як релігійного утворення.

Наступним пріоритетним напрямом є *впровадження державницького підходу для подолання політизації релігійної сфери*. Як вказує С.Онищук, хоча за законодавством релігійні організації не можуть брати участі у політичному житті, проте формальні й неформальні зв'язки між провідними церквами і державним апаратом існують та поглиблюються з кожною новою виборчою кампанією, зокрема, спостерігається своєрідна "узгодженість" дій місцевих державних адміністрацій та регіональних церковних осередків з різних питань суспільного життя [30]. Ми вважаємо, що у цьому контексті важливою справою є усвідомлення необхідності утвердження пріоритету національних інтересів над груповими та вузькопартійними, що означає залучення усіх релігійних конфесій до державотворчих процесів. Це зумовлює необхідність здійснення політики протидії патрунуванню певних церков владними структурами (насамперед регіональними), які нерідко демонструють прихильне ставлення до одних релігійних об'єднань та упереджене до інших. Доцільним є проведення моніторингу рішень місцевих органів влади з метою виявлення та усунення дискримінаційних положень у сфері релігійних відносин, а також посилення відповідальності представників органів публічної влади на місцях за будь-які прояви порушення принципу рівного ставлення до всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій.

Вельми актуальним напрямом модернізації взаємодії між державою та церквою в Україні фахівці визнають *повноцінне запровадження та розвиток інституту капеланства у силових структурах держави*. У контексті національної безпеки його роль полягає в утвердженні серед працівників даних структур високих духовно-моральних цінностей як запоруки їх сумлінного служіння при захисті як від зовнішніх загроз, так і від злочинної діяльності політичної влади. Так, силові структури можуть стати на захист громадян через відмову або протидію злочинним наказам політичного керівництва [3, с. 436].

Напрямок душпастирства у армії та органах державної безпеки почав заявляти про себе з початком розбудови Збройних Сил України, спираючись, в першу чергу, на історичні традиції Запорізької Січі, війська УНР, Гетьманської армії, загонів УПА [37, с. 334]. У 2009 р. була заснована Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, діяльність якої спрямовується, серед іншого, на поетапне створення інституту військового духовенства (капеланства). До напрямів діяльності Ради належать задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України, відновлення (будівництво, реконструкція) культових споруд на території військових містечок та організація їх діяльності, підготовка священиків для задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України тощо [44]. Зрештою в 2014 р. було видано розпорядження Кабінету Міністрів України щодо заснування капеланської служби у Збройних Силах України, Національній гвардії України, Державній спеціальній службі транспорту України та Державній прикордонній службі України [60]. На виконання цього розпорядження у Міністерстві оборони України та Збройних силах України було створено структурні підрозділи, а у Національній гвардії України – посадові особи з питань служби військового духовенства, а також запроваджено посади військових священиків (капеланів) військових частин [53; 54]. На нашу думку, розвитком цих процесів має стати законодавче врегулювання інституту капеланства з його впровадженням у всіх силових структурах держави.

Ще одним важливим напрямом є *формування якісно нових державно-церковних відносин у сфері освіти*. На даний час громадянам України надано право на отримання релігійної освіти, що реалізується через факультативні добровільні заняття у державних школах та можливість утворення релігійними організаціями приватних конфесійно орієнтованих навчальних закладів [15, с. 151]. І. Якухно підкреслює вагоме значення збалансованості та взаємодії світської й релігійної освіти для виховання у громадян справжніх духовно-моральних цінностей, толерантного ставлення до інакшості, формування відчуття причетності до культурно-духовної традиції народу. Він зазначає, що

принцип відокремлення школи від церкви необхідно розуміти у контексті саме державної школи, тоді як у приватній сфері діяльність загальноосвітніх закладів, заснованих релігійними організаціями, вписується в правове поле держави [74]. Релігійна освіта спроможна виховати позитивні моральні ідеали та утвердити гідний спосіб життя серед підростаючого покоління, яке у найближчому майбутньому формуватиме український соціокультурний простір [3, с. 423; 20, с. 162].

При цьому державній політиці щодо взаємодії духовної і світської освіти не вистачає гнучкості та врівноваженого підходу, оскільки у державних освітніх закладах переважають атеїзм та антицерковна спрямованість [37, с. 333]. Для виправлення такого становища, на нашу думку, можна запропонувати: державне сприяння створенню системи закладів релігійної освіти, через які громадяни отримають можливість доступу до неї; впровадження в навчальні програми загальноосвітніх шкіл предмету з основ християнської етики та історії християнства, спрямованого на формування у школярів традиційних для України моральних засад та релігійної толерантності; у державних закладах вищої освіти запровадження викладання обов'язкового курсу з релігієзнавства з наголосом на вивченні традиційних для України релігій, а також сприяння відкриттю богословських факультетів та кафедр.

Становлення дієвого державно-церковного партнерства в інтересах суспільства потребує *розвитку співпраці у інформаційній сфері*. Це передбачає державне сприяння широкому висвітленню у ЗМІ культурних проєктів як з релігійним спрямуванням, так і за участю представників церков, підтримку державою створення релігійними організаціями різноманітних інформаційних ресурсів, продуктів і послуг, забезпечення рівного доступу релігійних організацій до ЗМІ. Доцільним є створення спільних державно-церковних мас-медіа, насамперед, спеціального релігійного каналу для пропагування представниками церков вічних духовних істин та моральних чеснот. Такий проєкт можливо фінансувати частково з державного бюджету, а також за рахунок добровільних пожертв громадян та юридичних осіб, яких можна

заохочувати через податкові пільги. Держава може також надавати пільги та підтримку ЗМІ, які пропагують духовні цінності та мораль, накопичені церковною традицією [3, с. 428].

Релігійне просвітництво має стати вагомим чинником підвищення освіченості громадян з питань релігій та діяльності релігійних організацій, формування толерантного світогляду та неупередженого ставлення до представників інших віросповідань. Тому доцільним є збільшення присутності в інформаційному просторі освітніх та інформаційно-аналітичних матеріалів щодо релігії та суспільної діяльності релігійних організацій, запровадження спеціальної підготовки фахівців з релігійної журналістики, державне сприяння систематичному проведенню комунікативних та культурно-просвітницьких заходів для підвищення обізнаності громадян щодо релігійної сфери та її ролі у житті суспільства.

Потребують удосконалення *механізми взаємодії держави та церкви у соціальній сфері* з урахуванням того, що милосердницька і добродійна діяльність є найбільш природною формою соціального служіння церкви. У цьому напрямі державно-церковна співпраця не набула ще системного характеру. Як зазначає М. Палінчак, церква донині позбавлена матеріальної, фінансової та юридичної бази для реалізації власних масштабних проєктів та активної участі у реалізації соціальних проєктів держави [37, с. 335]. Разом з тим, дані проєкти державно-церковного співробітництва мають найбільш значну перспективу за напрямками: формування здорового способу життя; зміцнення інституту сім'ї, материнства та дитинства; збереження духовної культури та моральності в суспільстві; виховання дітей та молоді; благодійної допомоги громадянам з бідних і нужденних прошарків суспільства, розвитку програм соціального підприємництва; соціальної інтеграції та реабілітації осіб, які її потребують, зокрема, тих, які постраждали внаслідок військових дій; піклування про осіб, що знаходяться в місцях позбавлення волі тощо [15, с. 153; 20, с. 161; 21, с. 221; 68]. При цьому доречно передбачити податкові пільги для підприємницьких структур, які надають фінансову підтримку соціальним

проектам за участю церков [14, с. 161].

Великим потенціалом для розвитку державно-церковної співпраці в Україні відзначається *сфера національної безпеки*. Зокрема, одним з важливих аспектів такої співпраці є протидія різноманітним деструктивним сектам, що загрожують нормальному існуванню суспільства, оскільки традиційні релігійні інститути гарантують безпеку в духовно-релігійному вимірі соціуму, маючи багатовіковий досвід розпізнання та усунення відповідних загроз [3, с. 437]. Отже, можливим шляхом є залучення представників визнаних традиційних релігійних організацій до експертизи віровчень, культової практики, інформаційних матеріалів нетрадиційних і новітніх релігійних течій та рухів.

З урахування багатонаціональної та поліконфесійної структури українського суспільства, конструктивні відносини держави з релігійними меншинами є вагомим чинником забезпечення громадянського миру та попередження сепаратизму на етнічному або релігійному ґрунті. Для цього важливе значення має законодавче закріплення поняття "релігійні меншини" та механізмів забезпечення державою реалізації їх прав і свобод у всіх сферах суспільного життя, недопущення прийняття у цьому аспекті дискримінаційних норм. Державні органи повинні налагоджувати стосунки з релігійними меншинами, сприяти у задоволенні їх потреб.

Висновки до третього розділу

Розвиток правового забезпечення публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні, на наш погляд, має передбачати: закріплення у Конституції України принципу соціального державно-церковного партнерства; чітке законодавче визначення основних понять релігійної сфери (церква, релігійна організація, релігія тощо); законодавче запровадження та регламентацію укладання договорів про співробітництво між державними органами та релігійними організаціями; усунення дискримінаційної подвійної реєстрації релігійних організацій; врегулювання на належному рівні питань релігієзнавчої експертизи; унормування процесу повернення культових споруд і

майна, націоналізованого у церков за радянських часів; законодавче запровадження поняття релігійної освіти та регламентацію особливостей освітньої діяльності релігійних організацій.

Потребує удосконалення організація діяльності ДЕСС, для чого пропонується: безпосередньо підпорядкувати цей орган Кабінету Міністрів України, вивівши його із підпорядкування непрофільному Міністерству культури та інформаційної політики України; встановити для регіональних департаментів або управлінь, що опікуються релігійною сферою, підзвітність і підконтрольність ДЕСС; надати ДЕСС функції та повноваження щодо медіації у релігійній сфері.

На наше переконання, в Україні назріла потреба впровадження партнерської моделі державно-церковних відносин, в межах якої держава і церква як суспільні інститути є відокремленими один від одного в питаннях, що належать до їх виняткової компетенції, але спільно діють як рівноправні партнери для вирішення проблем українського суспільства. Для реального впровадження партнерської моделі існує необхідність у прийнятті стратегії розвитку державно-церковних відносин в Україні, основою якої може стати Концепція державно-конфесійних відносин в Україні 2004 р. Відповідно до цієї моделі у розділі обґрунтовуються основні напрями модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні.

ВИСНОВКИ

Проведене у кваліфікаційній роботі дослідження на тему: “Напрями модернізації системи публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні” дає підстави зробити такі висновки.

1. Державно-церковні відносини є відносинами двох суспільних суб’єктів – держави і церкви. В сучасних дослідженнях ключове значення має поняття "світська держава", у якій церква виступає одним з інститутів громадянського суспільства. Відповідно до цього, державно-церковні відносини є сукупністю форм суспільно-політичних, економічних, правових і моральних нормативних зв’язків між двома інституціями – державою та інституційними утвореннями релігійного характеру. Особливості державно-церковних відносин визначають церковну політику держави, що розробляється та здійснюється відповідною системою публічного управління, під якою пропонуємо розуміти сукупність взаємопов’язаних органів публічного управління, що здійснюють цілеспрямований вплив на державно-церковні відносини з метою забезпечення духовно-релігійної самореалізації громадян, збалансування інтересів держави та релігійних інститутів, узгодження їх діяльності для досягнення цілей суспільного розвитку.

2. Державно-церковні відносини протягом існування людства характеризувалися дуже різними підходами, що залежали від конкретно-історичних суспільних умов. У язичницьких суспільствах релігія була міцно переплетена з державною владою. Християнство привнесло підхід на основі розмежування компетенції монарха та "території дії" Бога. На розвиток цього підходу у період середньовіччя було вироблено три концепції: унітарну; "двох мечів"; тринітарну. Надалі у XIX столітті в Європі сформувалися три основні моделі державно-церковних відносин, а саме, регалізму, національної церкви та коопераційна, що визначали напрям змін відповідних відносин у XX ст. На теренах України серед основних моделей державно-церковних відносин, що діяли протягом тисячоліття від Хрещення Русі, виділяють киеворуську,

козацько-могилянську, часів національно-визвольних змагань та радянську.

Сучасні моделі публічного управління у сфері державно-церковних відносин у найбільш загальній класифікації поділяють на три групи: синкретичні (державної або національної церкви, теократична, цезаропапівська, клерикальна); симбіотично-партнерські (конкордат, координаційна, коопераційна); антагоністичні (сепараційна, конфронтаційна).

3. Систему органів публічного управління у сфері державно-церковних відносин в Україні можна поділити на такі рівні: вищий (президент, парламент, уряд); центральний, де ключову роль відіграє ДЕСС, діяльність якої координує Міністерство культури та інформаційної політики України; регіональний (департаменти або управління обласних державних адміністрацій).

4. Основою вітчизняної нормативно-правової бази діяльності органів публічного управління у сфері відносин держави та церкви виступають норми низки документів ООН (Загальна декларація прав людини, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань та ін.), а на європейському рівні – Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод та рекомендацій Парламентської асамблеї Ради Європи. На національному рівні відповідну нормативно-правову базу складають положення ст. 11, 24, 35, 37 Конституції України, базовий Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації", норми низки інших законодавчих та підзаконних актів, що регулюють різні аспекти державно-церковних відносин. Загалом нормативно-правова база України заклала міцний фундамент для побудови державно-церковних відносин на засадах автономності обох інституцій, юридичної рівності конфесій, надання їм широких можливостей для розвитку без привілеїв для жодної з них. Разом з тим, на наш погляд, зазначене нормативно-правове забезпечення публічного управління потребує розвитку в наступних аспектах:

- закріплення у ст. 35 Конституції України положення про те, що держава співпрацює з церквами та релігійними організаціями для вирішення суспільно важливих проблем;

- запровадження в Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації" змістовних формулювань понять "церква" та "релігійна організація", виходячи з їх розуміння як суб'єктів громадянського суспільства, а також визначення поняття "релігія", "конфесія" і "секта";

- законодавче запровадження та регламентація укладання договорів про співробітництво між державними органами та релігійними організаціями;

- спрощення процедури реєстрації релігійних організацій за принципом "єдиного вікна", встановлення чіткої правової процедури переходу релігійної організації з однієї конфесії в іншу;

- врегулювання на належному рівні питань релігієзнавчої експертизи, що має спрямовуватися на зменшення ризику створення "фейкових" релігійних організацій та деструктивних сект;

- унормування процесу повернення культових споруд і майна, націоналізованого у церков за радянських часів, шляхом прийняття закону про реституцію та прийняття спеціальної державної програми;

- визначення в Законі України "Про освіту" поняття "релігійна освіта" та регламентація особливостей освітньої діяльності релігійних організацій.

Сформована система у цілому задовольняє потреби налагодження дієвих державно-церковних відносин, проте характеризується певними проблемними моментами, пов'язаними з недостатньою спроможністю ДЕСС забезпечувати проведення державної політики у релігійній сфері. У цьому зв'язку ми пропонуємо:

- визначити, що діяльність ДЕСС безпосередньо спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, вивівши цей орган із підпорядкування непрофільному Міністерству культури та інформаційної політики України;

- встановити для регіональних департаментів або управлінь, що опікуються релігійною сферою, підзвітність і підконтрольність ДЕСС;

- надати ДЕСС функції та повноваження щодо медіації у релігійній сфері як альтернативного (позасудового) способу вирішення спорів на основі добровільної згоди.

5. Порівняно з багатьма європейськими країнами, в Україні держава явно недостатньо використовує можливості релігійних організацій для здійснення просвітницької діяльності, виховання підростаючого покоління, реалізації проектів для малозабезпечених, підтримки та реабілітації людей, що опинилися у складних життєвих обставинах, душпастирства у силових структурах тощо. Таким чином, більш ніж необхідним є впровадження партнерської моделі державно-церковних відносин, в межах якої держава і церква як суспільні інститути спільно діють як рівноправні партнери для вирішення проблем українського суспільства.

У межах впровадження партнерської моделі державно-церковних відносин ми пропонуємо такі основні напрями модернізації механізмів суспільної взаємодії держави та релігійних організацій в Україні:

- активізація діяльності Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України та розширення мережі рад з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при центральних органах виконавчої влади;

- налагодження діалогових форм державно-церковних комунікацій, зокрема, системної практики комунікативних заходів за участю членів уряду, парламентарів та представників релігійних конфесій, механізмів лобіювання інтересів церков у парламенті;

- удосконалення підходів до вирішення проблем міжконфесійних відносин, в тому числі, невтручання державних органів у внутрішньоцерковні справи, державне сприяння розвитку діалогу між представниками різних конфесій, недопущення на тих чи інших територіях домінування однієї з церков у громадському житті тощо;

- впровадження державницького підходу для подолання політизації релігійної сфери, зокрема, протидія патрунуванню певних церков владними структурами, насамперед регіональними, виявлення та усунення дискримінаційних положень у сфері релігійних відносин у рішеннях місцевих органів влади, посилення відповідальності за такі рішення;

– повноцінне запровадження та розвиток інституту капеланства у силових структурах держави шляхом законодавчого врегулювання цього інституту та його впровадження у всіх силових структурах держави;

– формування якісно нових державно-церковних відносин у сфері освіти, в тому числі, державне сприяння створенню системи закладів релігійної освіти, впровадження в загальноосвітніх школах предмету з основ християнської етики та історії християнства тощо;

– розвиток співпраці у інформаційній сфері, зокрема, створення спільних державно-церковних мас-медіа, збільшення присутності в інформаційному просторі освітніх та інформаційно-аналітичних матеріалів щодо релігії та суспільної діяльності релігійних організацій, запровадження спеціальної підготовки фахівців з релігійної журналістики та ін.;

– удосконалення механізмів взаємодії держави та церкви у соціальній сфері шляхом реалізації спільних проєктів, запровадження податкових пільг для підприємницьких структур, які надають цим проєктам фінансову підтримку;

– забезпечення дієвого співробітництва державних та церковних структур у сфері національної безпеки, зокрема, залучення представників визнаних традиційних релігійних організацій до експертної діяльності для протидії різноманітним деструктивним сектам, законодавче закріплення поняття "релігійні меншини" та налагодження стосунків державних органів із ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічне релігієзнавство: підручник / за ред. А.Колодного. Київ: Світ Знань, 2000. 862 с.
2. Бакуменко В.Д., Бондар І.С., Горник В.Г., Шпачук В.В. Особливості публічного управління та адміністрування: навч. посібник. Київ: Ліра-К, 2016. 256 с.
3. Баюк М.І. Оптимізація політики державно-церковних відносин у контексті досягнення внутрішньополітичної стабільності в Україні на початку ХХ століття. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 14. С. 109-115.
4. Бліхар В.С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
5. Васін М.С. Сучасна державно-церковна взаємодія в Україні: переосмислення конституційних засад. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 80-87.
6. Гурська Л.І. Релігієзнавство. 2-ге вид. перероб. та доповн.: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 172 с.
7. Державне управління: підручник: у 2 т. / ред. кол.: Ю.В.Ковбасюк (голова), К.О.Вашченко (заст. голови), Ю.П.Сурмін (заст. голови) та ін. Київ: Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.
8. Державний орган України у справах релігій. URL: https://vue.gov.ua/Державний_орган_України_у_справах_релігій (дата звернення: 28.08.2022).
9. Деякі питання діяльності Міністерства культури та інформаційної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885 / Кабінет Міністрів України. *Урядовий кур'єр*. 31 жовтня 2019 р.
10. Дудка Л.О. Церква як соціальний інститут: досвід і виклики в контексті становлення громадянського суспільства. *Проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць*. 2019. Вип. 15. С. 224-243.

11. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 4: Галузеве управління. 2011. 648 с.

12. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / наук.-ред. колегія: Ю.В.Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 8: Публічне врядування. 2011. 630 с.

13. Єрмакова Г.С., Полевий В.І. Європейська система права у розвитку державно-церковних відносин в Україні. *Європейські перспективи*. 2021. № 4. С. 20-25.

14. Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія від 17 квітня 2018 р. URL: https://risu.ua/zvernennya-prezidenta-ukrajini-do-vselenського-patriarha-varfolomiya_n91010 (дата звернення: 04.09.2022).

15. Кальниш Ю.Г. Пріоритетні напрями, шляхи реалізації і перспективи державної політики України в галузі релігійно-церковного життя: дис. ... канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01. Київ, 2001. 225 с.

16. Кобетяк А.Р. Імперативи толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні: дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.11. Житомир, 2015. 196 с.

17. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 25.09.2022).

18. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 05.09.2022).

19. Котилко Я. Державна політика в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях в Україні: історичні аспекти (1917-1920 рр.). *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2021. Вип. 26. С. 16-23.

20. Котилко Я., Ігнатенко О. Систематизація інституційного розвитку державно-релігійних відносин в Україні. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2021. Вип. 1. С. 62-69.

21. Кравченко А.П. До питання про правові засади державно-церковних відносин в Україні. *Філософські обрії*. 2017. № 37. С. 165-167.

22. Краснопольська Т.М. Механізм взаємодії церкви та держави в Україні: характеристика основних елементів. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 215-223.

23. Лопушинський І.П. Державно-церковні відносини в Україні як механізм забезпечення національної безпеки в контексті євроінтеграції. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2019. Вип. 1. С. 154-163.

24. Лопушинський І.П. Томос про автокефалію православної церкви України: новий етап розвитку державно-церковних відносин. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. № 2(21). С. 77-85.

25. Луценко В.В. Формування та реалізація державної політики у сфері релігії в умовах європейської інтеграції України: дис. ... канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02. Київ, 2019. 283 с.

26. Мацур В. Церква та держава: сутність взаємовідносин. URL: http://vk.volyn.ua/news_61_5680_TSerkvataderjava:sutnistvzaemovidnosin.html (дата звернення: 24.09.2022).

27. Мелехова О.С. Європейські моделі державно-церковних відносин та їх адаптації в Україні: дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.11. Київ, 2019. 210 с.

28. Мельникович М.С. Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення: дис. ... докт. філософії: спец. 081. Івано-Франківськ, 2020. 202 с.

29. Мельничук О.П. Відносини держави і церкви (адміністративно-правовий аспект): дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2021. 452 с.

30. Мякінченко І.О. Державно-конфесійні відносини в період незалежності України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 103-108.

31. Онищук С.В. Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та*

розвиток. 2014. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=765> (дата звернення: 08.09.2022).

32. Онищук С.В. Інтерпретація поняття "церква" як суб'єкта державно-церковних відносин. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 142-147.

33. Онищук С.В. Моделі державно-церковних відносин: порівняльний аналіз. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_2_4 (дата звернення: 25.09.2022).

34. Онищук С.В. Проблеми державно-церковних відносин в Україні та шляхи їх вирішення. *Вісник КНУ імені Т.Шевченка: Серія "Державне управління"*. 2014. № 1. С. 60-63.

35. Остапенко В.О. Міжнародні зобов'язання України як члена Ради Європи у сфері забезпечення прав людини на свободу совісті і віросповідання. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 62-68.

36. Павроз Т.В. Конституційно-правовий статус церкви в Україні та зарубіжних країнах: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2020. 245 с.

37. Палінчак М.М. Аналіз поняття "державно-церковні відносини". *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 56-60.

38. Палінчак М.М. Трансформація державно-церковних відносин у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центрально-Східної Європи): дис. ... докт. політ. наук: спец. 23.00.02. Одеса, 2014. 414 с.

39. Палінчак М.М., Лешанич М.М. Правове регулювання державно-церковних відносин в країнах Центрально-Східної Європи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія "Право"*. 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 77-84.

40. Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні: підписаний Вселенським Патріархом Варфоломієм 6 січня 2019 р. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/patriarshyj-i-synodalnyj-tomos-nadannya-avtokefalnogo-tserkovnogo-ustroyu->

pravoslavnij-tserkvi-v-ukrayini (дата звернення: 04.09.2022).

41. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 25.09.2022).

42. Положення про Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій: затверджене на засіданні Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій від 11 грудня 2007 р. протокол № 8. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/documents/polozhennya-pro-radu> (дата звернення: 20.09.2022).

43. Положення про Громадську раду при Державній службі України з етнополітики та свободи совісті: наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 17 січня 2022 р. № Н-5/12 / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/Polozhennia-pro-Hromadsku-radu1.pdf> (дата звернення: 30.09.2022).

44. Положення про Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 15 червня 2021 р. № 1207 / Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=9434> (дата звернення: 24.09.2022).

45. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України: наказ Міністерства оборони України від 17 березня 2009 р. № 115 / Міністерство оборони України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0115322-09/sp:max50:nav7:font2#Text> (дата звернення: 24.09.2022).

46. Положення про управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації: розпорядження голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації від 17 квітня 2019 р. № 158 / Івано-Франківська обласна державна адміністрація. URL: <https://www.if.gov.ua/storage/app/sites/24/documentu-2021/polozhenmya-kultura->

2019.pdf (дата звернення: 20.09.2022).

47. Положення про управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації: розпорядження голови Одеської обласної державної адміністрації від 21 вересня 2015 р. № 580/4-2015 / Одеська обласна державна адміністрація. URL: <https://oda.od.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/polojculture.pdf> (дата звернення: 20.09.2022).

48. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1975-ХІІ / Верховна Рада України. *Голос України*. 21 березня 1992 р.

49. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 / Кабінет Міністрів України. *Урядовий кур'єр*. 11 листопада 2010 р.

50. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 / Кабінет Міністрів України. *Урядовий кур'єр*. 10 червня 2015 р.

51. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України: постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812 / Кабінет Міністрів України. *Урядовий кур'єр*. 30 серпня 2019 р.

52. Про затвердження Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій та її складу: постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 р. № 953 / Кабінет Міністрів України. *Урядовий кур'єр*. 14 листопада 2008 р.

53. Про затвердження Положення про Раду з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України: наказ Міністерства освіти і науки України від 14 лютого 2019 р. № 193 / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c6/bbd/18a/5c6bbd18a1687798615174.pdf> (дата звернення: 24.09.2022).

54. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Національній гвардії України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24 березня 2016 р. № 205 / Міністерство внутрішніх справ України. *Офіційний вісник України*. 2016. № 39. С. 196.

55. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 р. № 685 / Міністерство внутрішніх справ України. *Офіційний вісник України*. 2017. № 7. С. 136.

56. Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій: постанова Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2012 р. № 606 / Кабінет Міністрів України. *Урядовий кур'єр*. 13 липня 2012 р.

57. Про затвердження Стандарту надання адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації та змін до нього: наказ Міністерства культури України від 18 квітня 2012 р. № 366 / Міністерство культури України. *Офіційний вісник України*. 2012. № 66. С. 127.

58. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII / Верховна Рада України. *Голос України*. 27 вересня 2017 р.

59. Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні: постанова Верховної Ради України від 19 квітня 2018 р. № 2410-VIII / Верховна Рада України. *Голос України*. 20 квітня 2018 р.

60. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII / Верховна Рада України. *Голос України*. 6 червня 1991 р.

61. Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі: розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 677-р / Кабінет Міністрів України. *Урядовий кур'єр*. 1 серпня 2014 р.

62. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-ХІІ / Верховна Рада України. *Голос України*. 10 січня 1992 р.

63. Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні. URL: <https://www.vrciro.org.ua/ua/statements/proekt-koncepciyi-derzhavno-konfesiynuh-vidnosyn-v-ukrayini> (дата звернення: 25.09.2022).

64. Релігієзнавство. 2-ге вид.: навч. посібник / за ред. Л.І.Мозгового, О.В.Бучми. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 264 с.

65. Рябко І.В. Європейський досвід побудови системи відносин держави з релігійними організаціями. *Держава та регіони: Серія: Державне управління*. 2011. № 3. С. 64-68.

66. Світська держава. URL: https://artsandculture.google.com/entity/m0539_k?hl=uk (дата звернення: 30.09.2022).

67. Серебро М.В. Світський вимір сучасної держави. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 т., Одеса, 21 травня 2021 р. / за заг. ред. С.В.Ківалова. Одеса: Видавничий дім "Гельветика", 2021. Т. 1. С. 72-75.

68. Сіриченко Ю.В. Моделі взаємодії держави та церкви. *Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанаукового знання: зб. наук. праць*. 2004. Вип. 3. С. 136-140.

69. Стратегія участі церков і релігійних організацій у миробудуванні "Україна – наш спільний дім": прийнята Комісією з питань соціального служіння Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій 22 листопада 2017 р. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/documents/uccro-peacebuilding-strategy-ukraine> (дата звернення: 02.09.2022).

70. Токарчук О.В. Моделі державно-церковних відносин у творчості українських емігрантів. *Чотирнадцяті юридичні читання*: матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 17-18 квітня 2019 р. Київ: Вид-во НПУ

імені М.П.Драгоманова, 2019. С. 111–115.

71. Трофименко В.А., Волчкова М.І. Проблеми взаємовідносин церкви і держави. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. 2018. № 3. С. 119-130.

72. Филипович Л. Суб'єктність Церкви в сучасних державно-церковних відносинах. *Волинський Благовісник*. 2020. № 8. С. 311-330.

73. Чернушко І. Пріоритетні напрями державно-конфесійних відносин в Україні у постреволюційний період. *Релігія та Соціум*. 2014. № 1-2. С. 277-282.

74. Шаправський С.А. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Серія "Історичне релігієзнавство"*. 2015. Вип. 12. С. 183-198.

75. Якушно І.І. Науково-методологічні та практичні проблеми взаємодії Церкви і держави у сфері освіти. URL: https://www.zippo.net.ua/index.php?page_id=134 (дата звернення: 12.09.2022).

76. Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief: Resolution adopted by the UN General Assembly 25 November 1981 A/RES/36/55. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/religion.pdf> (дата звернення: 08.09.2022).

77. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities: Resolution adopted by the UN General Assembly 3 February 1993 A/RES/47/135. URL: <http://www.un-documents.net/a47r135.htm> (дата звернення: 20.09.2022).

78. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: adopted by the Council of Europe 4 November 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (дата звернення: 11.09.2022).

79. International Covenant on Civil and Political Rights: Resolution adopted by the UN General Assembly 16 December 1966 2200A(XXI). URL:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/ccpr.pdf> (дата звернення: 08.09.2022).

80. Religion and Change in Central and Eastern Europe: Recommendation adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe 24 April 2002 1556(2002). URL: <https://pace.coe.int/en/files/16997> (дата звернення: 5.09.2022).

81. Religion and democracy: Recommendation adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe 27 January 1999 1396(1999). URL: <https://pace.coe.int/en/files/16672> (дата звернення: 05.09.2022).

82. Religion Tolerance in a Democratic Society: Recommendation adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe 2 February 1993 1202(1993). URL: <https://pace.coe.int/en/files/15236> (дата звернення: 05.09.2022).

83. Universal Declaration of Human Rights: Resolution adopted by the UN General Assembly 10 December 1948 217A(III). URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 15.09.2022).